

A detailed historical map of the Netherlands, showing the extensive water network and the names of various provinces and cities. The map is in a historical style with Latin and Dutch text.

03 54ste jaargang
2022

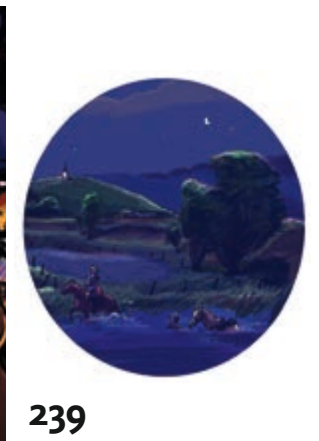
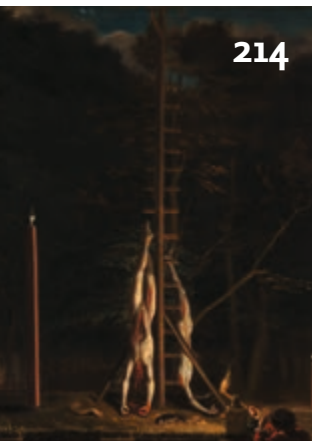
HOLLAND

historisch tijdschrift

A historical painting depicting a battle scene, likely the Battle of the Marston. It shows several figures on horseback in 17th-century attire, engaged in combat. The background shows a landscape with buildings and a body of water.

Het Rampjaar in Holland

Inhoud

Het Rampjaar in Holland

- 146** **Redactioneel** | Het Rampjaar in Holland
- 148** **Hanna de Lange** | 'Bij dese ongelegenheit des tijds'.
Ooggetuigenverslagen uit het Rampjaar
- 157** **Pauline Kiesow** | 'Een Jonger Heldt, een Josua verheven'.
De verbeelding van het stadhouderschap in eigentijdse zang-
en dichtkunst
- 166** **Jasper Dekker en Stan Bussen** | De minuten van Johan de Witt.
Het Rampjaar via nieuwe onderzoeksmethoden ontleed
- 175** **Merle Lammers** | 'Wat is dit een ruwineusen oorloch'.
De Franse oorlogvoering tijdens de Hollandse Oorlog
- 184** **Frans R.E. Blom** | 'Amsterdam is geen Parijs'. De Franse opmars
naar de Schouwburg
- 193** **Arthur der Weduwen** | Druk, lees en huiver: vroege herinneringen
aan het Rampjaar

Holland BLOC

- 204** *Interviews* – **Wouter Linmans** | 1672 in geuren en kleuren
- 214** *Beeldessay* – **Lex van Tilborg** | De moord op de gebroeders De Witt
- 222** *Tijdingen* – **Jaap de Haan** | In het spoor van de Franse doorbraak.
Een wandeling langs de Hollandse Waterlinie
- 227** *Column* – **Ineke Huysman** | 'Bij tegenspoed wijt men het één'
- 229** *Signalementen*
- 232** *Noten*
- 237** *Over de auteurs*
- 239** *Uithoek* – **Ad van der Zee** | De Schenkenschans

Het Rampjaar in Holland

Afb. 1 Allegorie op de Franse invasie in 1672. Schilderij door Johannes van Wijkersloot, 1672. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Op de dag dat dit nummer verschijnt, 20 augustus 2022, is het exact driehonderdvijftig jaar geleden dat een van de meest rampzalige jaren uit de Nederlandse geschiedenis een gewelddadig hoogtepunt bereikte. Op het Groene Zoodje in het centrum van Den Haag werden raadpensionaris Johan de Witt en zijn broer Cornelis door een woedende menigte vermoord en hun lichamen ernstig verminkt. Deze gewelddadigheid kwam niet uit de lucht vallen: de Republiek werd eerder dat jaar onder de voet gelopen door de troepen van Lodewijk XIV, alsook door die van de bisschop van Munster en de aartsbisschop

van Keulen. Volgens het aloude adagium was het volk redeloos, het land reddeloos en de regering radeloos. De moord op de gebroeders De Witt op 20 augustus vormde echter niet het slotakkoord van wat de geschiedenisboeken zou ingaan als het Rampjaar. De Republiek stond toen pas aan het begin van de Hollandse Oorlog, die nog tot 1678 zou duren.

In de loop van 2022 wordt tijdens verschillende activiteiten en door verschillende partijen stilgestaan bij de gebeurtenissen uit het Rampjaar. Ook *Holland. Historisch Tijdschrift* wil het herdenkingsjaar niet ongemerkt voorbij laten gaan. Voor

u ligt daarom een dubbeldik themanummer, met recent onderzoek en de nieuwste inzichten over het Rampjaar. Zo bespreekt Hanna de Lange in haar bijdrage de dagboeken van twee tijdgenoten, waarin zij reflecteerden op het onheilspellende nieuws dat zij hoorden in 1672. De Lange laat ons zien hoe mensen tijdens het Rampjaar reageerden op de gebeurtenissen die wij nu kennen uit de geschiedenisboeken. Pauline Kiesow licht ons in haar bijdrage in over de beeldvorming rondom het stadhouderschap in de Republiek. De populariteit en benoeming van Willem III als stadhouder en kapitein-generaal in het Rampjaar blijken voort te komen uit een lange traditie van verheerlijking van het stadhouderschap. Raadpensionaris Johan de Witt heeft ook onze aandacht: Jasper Dekker en Stan Bussen laten in hun bijdrage zien wat de mogelijkheden zijn van de ontsluiting van De Witts correspondentie in een digitale database.

De focus ligt in dit nummer zeker niet alleen op de grote namen. Zo schrijft Merle Lammers over de oorlogstactieken van het Franse leger en de gruwelijkheden die de Franse troepen aanrichtten op het Hollandse platteland. Was hier iets ongekenks gaande? Frans Blom neemt ons vervolgens mee naar de Schouwburg in Amsterdam. Deze moest tijdens het Rampjaar haar deuren sluiten, maar de impact van deze periode op het repertoire van de Schouwburg werd nog lang na 1672 gevoeld. Tot slot licht Arthur der Weduwen in zijn bijdrage een tipje van de sluier op over zijn nieuwe onderzoek naar de herinneringen aan het Rampjaar in de Republiek.

In het Holland Bloc betreden we vervolgens de wereld van de publieksgeschiedenis, waarin allerlei mensen zich op creatieve manieren met het Rampjaar bezighouden. Zo laat Wouter Linmans u in een serie interviews kennismaken met kunstenaars en wetenschappers die 1672 heel dichtbij weten te brengen. Zij maken het mogelijk om het Rampjaar te zien, te voelen en zelfs te ruiken. In het beeldessay toont Lex van Tilborg diverse voorwerpen en kunststukken die herinneren aan de moord op de gebroeders De

Witt. Deze stukken kunt u in het echt bewonderen in het Haags Historisch Museum, waar van 2 juli tot en met 13 november een tentoonstelling te zien is over het Rampjaar en de moord op de gebroeders De Witt. Verder nemen Jaap de Haan en Luc Panhuysen u mee op een wandeling langs Zwammerdam en Bodegraven, waar de Fransen in 1672 rampzalig huishielden. Wat is daar nu nog van te zien? In haar column reflecteert Ineke Huysman vervolgens op de uiteenlopende activiteiten en evenementen die dit jaar worden georganiseerd. Tot slot vertelt Ad van der Zee in de Uithoek over 'de Poort van Holland', de Schenkenschans, waar de Fransen zich in 1672 maar al te gemakkelijk toegang verschaften tot de Republiek.

Bij de invulling van dit nummer heeft de redactie samenwerking gezocht met de vereniging Vrienden van De Witt. Namens die vereniging nam Ineke Huysman als gastredacteur zitting in de redactie van dit nummer. Wij willen hierbij graag zowel de Vrienden van De Witt als Ineke hartelijk bedanken voor hun bijdragen en inzet. Dit themanummer is officieel gepresenteerd tijdens een symposium in het Haags Historisch Museum, waar de tentoonstelling over het Rampjaar te zien is. Wij willen ook het museum hartelijk bedanken voor de samenwerking.

De redactie van dit themanummer wenst u veel leesplezier!

Rosje Peeters, Wouter Linmans, Laurien van der Werff, Jaap de Haan, Ineke Huysman (*gastredacteur namens Vrienden van De Witt*).

Dit themanummer is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van:

J.E. Jurriaanse Stichting

‘Bij dese ongelegentheynt des tijds’

Ooggetuigenverslagen uit het Rampjaar

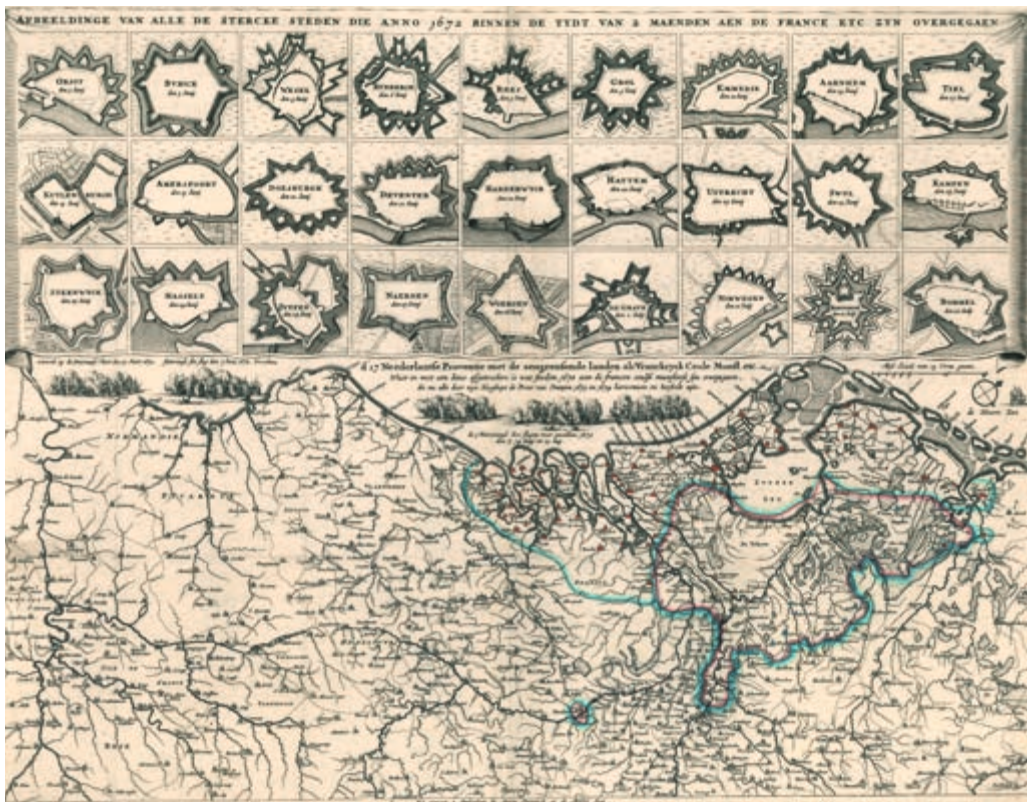
De oorlogsverklaringen van Frankrijk, Engeland en de bisdommen van Munster en Keulen, de moord op de gebroeders De Witt, de Waterlinie: allemaal zaken die ons aan het Rampjaar doen denken. Wij kennen de afloop. Maar hoe was dat voor tijdgenoten? Deze bijdrage belicht de persoonlijke beleving van het Rampjaar door twee tijdgenoten aan de hand van hun dagboeken.

Het dagboek van burgemeesterszoon Everard Booth uit Utrecht begint op 12 juni 1672, het moment dat de Franse troepen bij Lobith de Rijn oversteken. Booth stopt met het maken van dagelijkse notities op 17 november 1672, om dit later, in 1674, weer op te pakken. Via zijn verslagen volgen we hoe de stad Utrecht wordt ingenomen en gebukt gaat onder de Franse bezetting.¹ Een Amsterdamse schutter houdt zijn dagboek bij van 26 juni 1672 tot 5 februari 1673. Hij blijft anoniem, want hij geeft zijn naam niet prijs. Als lid van de schutterij, een gewapende burgermilitie, helpt hij de stad te bewaken en beschermen. In zijn dagboeknotities volgen we hem als hij op pad is met zijn compagnie. Wat uniek is aan zijn dagboek is dat hij er gedrukt nieuws aan toevoegt en dat nieuws van commentaar voorziet.² Alhoewel de berichten die hem bereiken vaak onbetrouwbaar zijn, zeker als ze afkomstig zijn uit vijandig gebied, hoort de Amsterdammer wat elders in het land en achter de frontlinie gaande is. De individuele ervaringen van de schutter en van Everard Booth bieden ons de mogelijkheid de oorlog vanuit niet-bezet en bezet gebied door hun ogen te bekijken.³

DE VAL VAN UTRECHT

Als het Franse leger op 12 juni de Republiek binnenvalt, is het Staatse leger totaal niet voorbereid. De vijandelijke troepen kunnen in zeer korte tijd en met schijnbaar gemak de provincies Drenthe en Overijssel innemen. In de grote paniek die ontstaat proberen de inwoners die het zich kunnen veroorloven een veilig heenkomen te zoeken in het westen, met name in de provincie Holland. Er worden woekerprijzen gevraagd voor het vervoer. Booth schrijft op 14 juni: 'Des dinsdag was de consternatie ende het groot vlugten niet als te groter, voor een schuijt op Rotterdam wiert betaalt 250 gulden, voor een wagen 25 ja meer guldens. Moeder vertrok 's morgens met beijde desusters naer Dort'.⁴

Tot dan toe onneembaar geachte steden worden bezet, op 15 juni valt Arnhem en twee dagen later Tiel. Op 19 juni bezetten de Franse troepen Culemborg en op 21 juni Amersfoort. In Utrecht wordt het ergste gevreesd. Alle hoop is gericht op verdediging van de stad door de Staatse troepen. In Den Haag wordt echter besloten dat Utrecht niet verdedigbaar is. Booth ervaart dat als verraad. Hij beschrijft hoe zijn vader met een delegatie naar het legerkamp gaat om in te praten op kapitein-generaal Willem III. En hoe magistraat Gijsbrecht van der Hooick een uiterste poging doet om raadpensionaris Johan de Witt ervan te overtuigen dat het leger in Utrecht moet blijven. Getuige het bericht van 17 juni uit Den Haag mogen deze pogingen niet baten:

Afb. 1 Afbeeldinge van alle de stercke steden die anno 1672 binnen de tydt van 2 maenden aen de France etc zyn overgegaen. Prent door Marcus Willemsz Doornick, 1674. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Deze patente [open brief] is op instantie van Holland afgegaen die oordeelden dat Utrecht met het leger niet kost gedefendeert werde, oft alhier niet houdbaar te sijn, waerover de H[eer] vande Hoo[k] met de R[aad] pension[aris] hoge woorden hebbende gehad tot hees worden toe, Hoo[k] klaegde dat Utrecht verlaten wiert.⁵

Op 18 juni is het dan zover: ‘Des morgens met het aanbreken van de dag is het leger vertrocken, ons latende in seer groten druk ende sonder wapenen [...]’.⁶ De stad blijft onbeschermd achter, waardoor de Fransen vrij spel krijgen. In de hoop plundering en brandstichting te voorkomen, geeft Utrecht zich over. Op 23 juni 1672 overhandigen de stadsbestuurders de sleutels van de stadspoorten aan de Franse bevelhebber van het beleg van Utrecht, Henri Louis d’Aloigny, markies van Rochefort. In Holland is hiervoor niet veel begrip, de overgave van Utrecht wordt daar als verraad beschouwd. De Utrechters hebben zich al te gemakkelijk overgegeven, zo luidt het verwijt. Ze krijgen de spottende bijnaam ‘sleuteldragers’.⁷

DE VERDEDIGING VAN AMSTERDAM

De dreiging van een Franse bezetting komt ook in Holland angstig dichtbij. De Amsterdamse schutter begint zijn dagboek met een verslag van beraadslagingen op het stadhuis waar de vroedschap (het stadsbestuur) een verhit debat voert. Als het Franse leger voor de Amsterdamse poorten staat, moeten ze zich dan – net als de Utrechters – overgeven of de stad verdedigen? Twintig heren van de raad stemmen vóór capitulatie en zestien tegen. De zestien tegenstemmers dreigen hun stem kracht bij te zetten door de schutters, die beneden de wacht houden, naar de raadkamer te halen om ‘assistentie’ te verlenen. De zaak wordt dan alsnog in de vergaderzaal opgelost. Hoe precies, vertelt de schutter er niet bij. Wel meldt hij dat hier de kiem werd gezaaid voor ‘alle tweedragten en moeylijkheden tussen de magistraat en burgerij daarna van tijt tot tijt voorgevallen’.⁸ De schutter doelt hiermee op een algemeen wantrouwen ten opzichte van stadsbestuurders. Niet alleen in Amsterdam, maar ook in de rest van de Republiek koesteren burgers twijfels over de intenties van de staatsgezinde

Afb. 2 Schutters van Wijk 1 onder kapitein Joan Huydecoper en luitenant Frans van Waveren. Schilderij door Govert Flinck, 1648-1650. Collectie Amsterdam Museum, Amsterdam.

machthebbers. Ze voelen zich ver-raden en wijzen de regenten aan als de schuldigen.⁹

De schutters voelen een grote verantwoordelijkheid hun stad zo goed mogelijk te verdedigen. Ze dragen daaraan bij door dag en nacht wacht te lopen en de stadspoorten te beschermen. 's Avonds gaan de poorten op slot en worden de sleutels in veiligheid gebracht.¹⁰ Uit het dagboek blijkt dat deze taak een terugkerende bron van zorg is, zeker met de recente overgave van Utrecht vers in het geheugen. Op de avond van 26 juni willen de schutters de sleutels van de stadspoorten in bewaring geven bij burgemeester Reynst. In plaats van zelf aan de voordeur van zijn ambtswoning te komen, laat Reynst zijn knecht opendoen. De schutters weigeren hem de stadssleutels te overhandigen. Ze willen deze aan de burgemeester zelf geven. Reynst laat de manschappen een tijd wachten voordat hij ten tonele verschijnt. De schutters beklagen zich: 'het is nu geen tijd toe om soo los de sleutels van soo een stad als Amsterdam over te geven'. Daarnaast betogen ze dat de sleutels veiliger zijn op het stadhuis, dat door de schutterij wordt bewaakt. Ze vertellen de burgemeester dat hij niet hoog staat aangeschreven: hij is 'zuspact'. Reynst probeert zich te verweren. De schutter schrijft: 'Waarop de Borgemeester antwoorde dat hij was een patriot van de stad en staat en dat hij het wel met deselve meende en de burgeren soude bij staan tot defentie zoo lang hij staan konde'. Dit kan de aanwezige schutters niet overtuigen, want er volgt dreigende taal. Mocht de burgemeester niet loyaal zijn, dan zou

De schutters voelen een grote verantwoordelijkheid hun stad zo goed mogelijk te verdedigen

'eene Johannes Bruynsroth' hem 'een kogel door de kop jagen'.¹¹

Hiermee is de kous nog niet af. Het conflict krijgt op 3 augustus een vervolg. 'Vandaag tegen den avond wasser veel te doen voor burgemeester Pol zijn deur [...], en dat om het brengen van de sleutel.' De vroedschap heeft bepaald dat de schutters de stadssleutels op de ambtswoning moeten afgeven. De krijgsraad bevestigt aanvankelijk dit besluit. Het valt niet goed bij de Amsterdammers: 'Wanneer dit ter ooren van de gemeente quam, wasser een generaal misnoegen, dit morrelde tot den avont'. Een opstootje bij de burgemeesterswoning dreigt: er is een 'generale oploop te vrezén'.¹²

Onderling zijn de schutters het ook niet eens. Een deel wil de burgemeesters beschermen, een ander deel weigert dat. Onder de weigeraars heerst een groot wantrouwen tegen het stadsbestuur. Zij vertikken nog langer bevelen op te volgen, tot wanhoop van hun kapiteins. Ook de leden van de compagnie van de dagboekauteur morren. Ze willen hun kapitein wel gehoorzamen en 'het respect van de Burgemeester herstellen', maar niet, zoals de schutter tegen zijn meerdere zegt,

Afb. 3 Gezicht op de Leidsepoort te Amsterdam. Prent toegeschreven aan Jan Veenhuysen, 1664. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

als ze 'tegen onse eygen mede burgers souden moeten vegten'. Bovendien willen ze niet de enige compagnie zijn die bevelen opvolgt. De kapitein toont zich zeer teleurgesteld in zijn manschappen. Hij betuigt spijt dat hij de compagnie ooit heeft leren kennen. Hij was nog liever 'hondeslager' (iemand die loslopende honden vangt en doodslaat) geweest, dan schutterskapitein.

Het geschil eindigt op 4 augustus, als de krijgsraad haar uitspraak over de kwestie herziert. Die luidt dat de sleutels van de stadspoorten voortaan op het stadhuis moeten worden afgegeven en opgeborgen in een kist met twee sloten. De ene sleutel van de kist wordt door de hoofdwacht van de schutterij bewaard en de andere door de burgemeester. Om de kist te openen zijn beide sleutels nodig. Het is een omslachtige procedure, maar tot 'kontentement' van de Amsterdamse schutters.¹³

ONZEKER NIEUWS

In het Rampjaar verschijnt een wareloedgolf aan drukwerk. Dat de schutter in Amsterdam gedrukt nieuws onder ogen kreeg, weten we

zeker, want hij voegt voorbeelden toe aan zijn dagboek. Hoe de situatie was in het bezette Utrecht is minder duidelijk. Booth maakt wel melding van openbare aankondigingen door de Franse gouverneur die in de stad zijn aangeplakt. Of hem ook gedrukt nieuws van elders bereikt, vermeldt hij niet. Maar of het nu mondeling of zwart-op-wit was, voor beide auteurs geldt dat de berichten niet klakkeloos voor waar worden aangenomen.¹⁴ In het schuttersdagboek is te lezen dat burgers met ongeloof reageren op de snelle Franse verovering van steden in het oosten. Op zondag 10 juli 'quam hier de tijdinge van het overgaan van Nieumegen, dogh vindt geen geloof'. Pas nadat het bericht wordt herhaald of bevestigd, lijkt de schutter overtuigd van het waarheidsgehalte. Drie dagen later meldt hij namelijk 'de sekerheyt van het overgaan'; het slechte nieuws klopt. Dit patroon herhaalt zich bij geruchten dat Heusden en Coevorden zijn bezet. Ook nu gelooft hij het nieuws in eerste instantie niet. De slechte berichten blijven echter binnenkomen: ook Den Bosch en Breda zouden zijn belegerd. Op 17 juli komt de bevestiging van de inname van Coevorden

Afb. 4 Banderol met de intocht van de prins in Amsterdam. Fragment van een ruiterportret van Willem III. Prent door Romeyn de Hooghe, 1672. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

en op 22 juli van Bommel. Op zaterdag 23 juli wordt het nieuws van de inname van Heusden herhaald, nu aangevuld met Woudrichem. En weer ontvangt hij het slechte nieuws met argwaan: 'Doch tot noch toe onseker'. Dat is niet zo vreemd, want de onheilsberichten volgen elkaar in hoog tempo op.¹⁵

Ook Everard Booth heeft er last van. Meermalen geeft hij, vaak in de kantlijn, aan dat een bericht onjuist is gebleken of te vroeg naar buiten gebracht, zoals: 'Dese tijdinghe is namaels bevonden leugen te sijn' en 'dit is een leugen alsoo vrij beter is' in reactie op het bericht dat 'markies de la Mesleraij', een Franse bevelhebber, die avond zou zijn overleden. Begin oktober hoort en noteert Booth dat Koblenz is ingenomen door troepen van de keizer. Dit moet hij later corrigeren. Hij schrijft dan dat het bericht bij nader inzien 'prematuur' was. Niet alleen Booth ondervindt hinder van slechte berichtgeving: 'Den Bisschop heeft hierover namaels in 't Capittel vande Dom sich beklaght dat dit gerucht valsch was'. Booth realiseert zich blijkbaar maar al te goed dat hij geen garantie heeft dat het nieuws dat hem bereikt klopt. Hij legt

zich daarbij neer: 'De waerheid deser tijdingen sal de tijd ons moeten openbaren'.¹⁶ Zowel Booth als de schutter maken hun eigen afwegingen om te bepalen of ze nieuws als geloofwaardig beschouwen. Daar zijn ze niet uniek in. Ook in de kranten uit die tijd is het gebruikelijk dat nieuws soms als voorlopig wordt aangemerkt, achteraf als onwaar wordt bestempeld of een tijdelijke status meekrijgt tot bevestiging volgt.¹⁷

WILLEM III

Begin juli noteert de schutter vol trots dat Willem III stadhouder van Holland is geworden. Hij hangt dan een oranje vaandel uit het raam van het wachthuis en schrijft triomfantelijk:

Soo sprongh ik daar buiten op een plat boven het smitsgilde kamer, met het vaandel heen en weer swajende int gesicht van veele burgers, bindende hetselve in de venster met lonten vast, hebbende de eere van de Eerste het oranje vaandel in deze stad ter Eere van zijn Hoogheyt als Stadhouder geplant te hebben.¹⁸

Op 12 augustus brengt de prins een langverwacht bezoek aan Amsterdam. Dat begint echter met een misverstand. De stadhouder komt veel eerder aan dan verwacht. Hierdoor zijn de 36 compagnieën schutters die het ontvangstcomité vormen te laat. Zodra ze hun fout ontdekken wordt de prins in allerijl alsnog met zo'n honderd kanonschoten verwelkomd. Op meerdere plekken in de stad wapperen oranje vlaggen. De volgende dag maakt Willem III een inspectieronde over de stadswallen en bezoekt hij met drie jachten Muiden, Weesp en de Hinderdam. Na drie dagen verlaat de stadhouder Amsterdam weer via de Leidsepoort. Dit keer zijn er 24 compagnieën op de been om hem uitgeleide te doen. De schutter kan zijn opwindend amper verbergen. Hij is ervan overtuigd dat zijn compagnie de aandacht van de prins op zich wist te vestigen, 'alsoo wij vrij wat uitsteekender waren in kleeding als de andere compagnieën, zoo viel het oog van zijn Hoogheit na ons toe, ons zeer minnelijk groetende, waarop wij vive Orange riepen'.¹⁹ De manschappen keren terug naar de Dam met oranje vaandels, pieken en musketten. Daar worden opnieuw salvo's afgevuurd, waarna iedereen naar huis gaat. Het wachtwoord van die dag, gebruikt om mede-schutters te herkennen tijdens het wachtlopen, luidt: Wilhelmus!

OOGETUIGENVERSLAGEN

Op 20 augustus gebeurt het ondenkbare: de broers Johan en Cornelis de Witt worden in Den Haag vermoord. Dit nieuws bereikt de dagboekschrijvers een dag later. Booth maakt er weinig woorden aan vuil en noteert schijnbaar emotioneel: 'Is hier de tijdinge gekomen van het ombrengen van bejide de broeders de Witt'. De Amsterdamse schutter vermeldt op de onheilsdag zelf nog dat 'niets van merite voorgevallen' is. Een dag later spreekt hij Nicolaas van Toor, een ooggetuige. Het begon allemaal, aldus Van Toor, met de sententie (rechtelijke

uitspraak) over Cornelis de Witt. De Amsterdamse schutter voegt die sententie niet alleen in druk toe aan zijn dagboek, maar citeert de uitspraak, 'luidende deselve van woort tot woort als volgt: [...]'.²⁰ Vervolgens vermeldt hij hoe Johan de Witt zijn broer komt ophalen, hoe de opgehitste menigte de broers ombrengt en de gruwelijke details van de behandeling van de lijken:

Naakt uitgeschudt na het schavot gesleept en aldaar aan de beenen aan een mik [...] opgehangen, alwaar haar daarvan het canailje de vingeren van de handen, de teenen van de voeten, neus en ooren zijn afgesneden, ja de harten uit haar lichamen en zijn altemaal verkocht.²¹

Later voegt de schutter nog toe dat een Engelsman de harten van de broers voor 130 gulden heeft gekocht om ermee naar Engeland te varen en ze aan zijn koning, Karel II, te presenteren. Ook hier spreekt de schutter zijn gevoelens niet expliciet uit. Wel voegt hij divers drukwerk met uiteenlopende meningen toe aan zijn dagboek.

Beide auteurs noteren dikwijls ooggetuigenverslagen van derden. Maar ze noteren ook wat ze zelf zien en meemaken. Hun toon is vaak somber, wat gezien de omstandigheden niet vreemd is. Toch is het niet enkel kommer en kwel. De auteurs schrijven ook over opvallende gebeurtenissen. Zo raakt Booth onder de indruk van Lodewijk XIV en zijn gevolg: 'Sijn Maj[esteijt] wiert gevolgt door ontrent 300 paerden van sijn gens d'armes, gekleed met scharlake rode rocken seer rijkelijk gepassementeert'. Ook de Amsterdamse schutter wordt soms aangenaam verrast door wat hij ziet. De Pruisische soldaten die in november door de stad trekken, hebben bonte mutsen op hun hoofd en 'blauwe rokken aan 't lijf, dat door de ongewoonte wonderlijk te zien was'. Van de wapens die deze soldaten bij zich dragen maakt hij zelfs een tekening in zijn dagboek.²²

DE FRANSE BEZETTING

De verrichtingen van de Fransen worden met argusogen gevolgd. In Utrecht gaat de bevolking gebukt onder de torenhoge belastingen die zijn opgelegd door de bezetters. Booth noemt 'de schrickelijke taux op de hujsen'. Voor alle soldaten die in de stad gelegerd zijn worden slaapplaatsen bedongen met alles wat daarbij komt kijken: 'De Franschen eijsschen weder 800 paer slaepplakens'. Bij gebrek aan ruimte in huizen van de burgers worden kerken in gebruik genomen. De Servaeskerk en de Wittevrouwenkerk worden een rustplaats voor soldaten en in de Pieterskerk wordt haver opgeslagen. De ontheiliging van godshuizen is voor protestante Utrechters een vernedering. Verontwaardiging klinkt door als Booth meldt dat de 'de papisten' de Dom reinigen, de preekstoel en banken vervangen door het hoogaltaar en de Dom inrichten als katholieke kerk. De kardinaal van Bouillon wijdt het gebouw, waarna de bisschop van Straatsburg er de eerste mis opdraagt. Vooraf vindt een proces-sie plaats. De Fransen zien het terugdraaien van

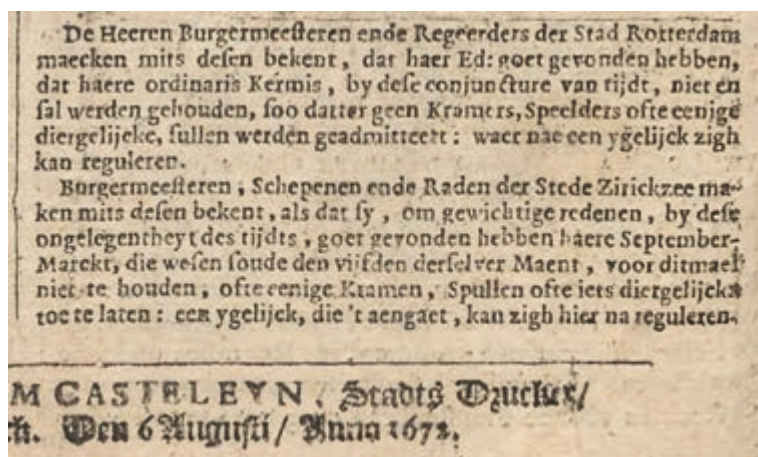
Afb. 5 Folio uit Dagregister van 't gene t'sedert den 26 junij 1672 in Amsterdam en daaromtrent is voorgevallen, met een tekening van het wapen uit het schuttersdagboek van 23 november 1672. Collectie Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam, Inventaris van de Collectie Stadsarchief Amsterdam: klein materiaal, inv. nr.: 3363.

de reformatie in Utrecht, dat ooit een bisdom was, als overwinning.²³

Plunderingen zijn aan de orde van de dag, beide auteurs maken er regelmatig melding van. Ze horen dat burgers de dupe zijn van

Afb. 6 De processie van de Fransen in Utrecht in 1672. Anonieme prent, 1672-1674. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 7 Advertenties over het afgelasten van de kermis in Rotterdam en de jaarmarkt in Zierikzee. Fragment uit *Oprechte Haarlemse Courant*, 6 augustus 1672.

gewelddaden, dat boeren keer op keer worden beroofd en dat de Fransen gruwelijke moordpartijen begaan. De Franse tirannie is spreekwoordelijk en contemporaine afbeeldingen in druk laten weinig aan de verbeelding over. Het nieuws van eind december uit Bodegraven en Zwammerdam doet het ergste vermoeden. De dagboekauteurs laten hun emoties niet rechtstreeks blijken, maar in omschrijvingen zijn hun gevoelens af te lezen. Zo schrijft Booth: 'Der fransche ongehoorde wreedheden omtrent Bodgraven gepleeght'. De schutter noteert op nieuwjaarsdag 1673: 'Verstaat men hoe schrikkelijck de Fransen [...] hebben huysgehouden'.²⁴

De oorlog heeft grote gevolgen voor het land, ook in het niet-bezette westen. Het dagelijks leven wordt op zijn kop gezet. Voorzieningen als schouwburgen, winkels, scholen en rechtbanken sluiten hun deuren. Ook op jaarlijks terugkerende festiviteiten kunnen burgers niet rekenen. Getuige de vele advertenties in de kranten (afb. 7), waarvan de schutter er tien aan zijn dagboek toevoegt, gelast de ene stad na de andere kermissen en jaarmarkten af, 'bij dese ongelegentheyth des tijds'.

CONCLUSIE

De bewaard gebleven dagboeken bieden een waardevolle aanvulling op de geschiedschrijving

van het Rampjaar. De historische feiten zoals we die kennen uit de geschiedenisboeken krijgen door de dagboekverslagen een persoonlijke kleur. De vergelijking van de ervaringen uit bezet en niet bezet gebied schetsen een beeld van de uiteenlopende manieren waarop mensen in de Nederlanden 1672 beleven. Ondanks de verschillen, worden echter ook de overeenkomsten zichtbaar. Bij beide dagboekschrijvers voeren ongeloof, angst en onzekerheid de boventoon.

Naast een inkijkje in de persoonlijke beleavingswereld van de auteurs, laten de dagboeken ook zien hoe zij omgaan met nieuws. Beide auteurs geven er blijk van de actualiteiten op de voet te volgen. Of de berichten hen nu in gedrukte vorm of mondeling bereiken, of dat ze er zelf getuige van zijn: het (oorlogs-)nieuws is alomtegenwoordig. De elkaar snel opeenvolgende en soms tegenstrijdige berichten houden beide dagboekschrijvers in de greep. Uit hun aantekeningen blijkt dat de schutter en Booth geen passieve ontvangers zijn van het nieuws. Zij maken hun eigen afwegingen, waarbij ze zich een oordeel vormen over de betrouwbaarheid van het nieuws. Hun waarnemingen schetsen een boeiend beeld van het dagelijks leven in een stad in oorlogstijd.

‘Een Jonger Heldt, een Josua verheven’

De verbeelding van het stadhouderschap in eigentijdse zang- en dichtkunst

Met de benoeming van Willem III tot stadhouder en kapitein-generaal van het leger kwam in 1672 het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk (1650-1672) tot een einde. Dit ging gepaard met een explosie aan gedichten en liederen die speciaal voor de gelegenheid geschreven waren. Maar ook in de jaren daarvoor waren de stadhouders een geliefd onderwerp van de eigentijdse zang- en dichtkunst.¹

Afb. 1 Een groep dames en heren maakt muziek. Een vrouw speelt op de cello terwijl de andere drie zingen uit liedboekjes. Schilderij door Jan Verkolje, 1673. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

EEN SAMENLEVING VOL MUZIEK

In vroegmodern Europa was het heel gebruikelijk dat een belangrijke gebeurtenis uitgebreid werd becommentarieerd in pamfletten, liederen en dichtkunst. Zeker de inwoners van de Republiek stonden bekend om hun liefde voor muziek en literatuur.² Het was de tijd van beroemde schrijvers zoals Joost van den Vondel, Constantijn Huygens en P.C. Hooft, die ook tijdens hun leven al grote faam en aanzien genoten.

Het voordragen van poëzie en liederen was een populair tijdverdrijf in de Republiek. Je kon het horen in huiselijke kring, het theater of de kroeg, maar ook op straat of in de trekschuit werd veel gezongen. Liedjes werden verzameld in liedboeken en zo op de markt gebracht. Noten kunnen lezen was niet nodig: bij elk liedje stond een zogenaamde contrafact, een verwijzing naar een welbekende melodie waarop het lied gezongen werd. Populair waren de religieuze psalmboekjes, maar ook liedboeken met romantische liedjes of strijdliederen. Liedboeken waren verkrijgbaar in alle soorten en maten: van luxe edities tot boekjes in zakformaat.

Veel gedichten en liederen vertelden over recente veldslagen of politieke ontwikkelingen. Zij vervulden hiermee een belangrijke nieuwsfunctie. Het schrijven van populaire liederen en gedichten over de successen van de prins van Oranje en het Staatse leger was daarnaast een belangrijke vorm van propaganda voor de jonge Republiek. Schrijvers werden daarom vaak gul beloond door de Staten-Generaal.³ In de poëtische verbeelding van de stadhouders in contemporaine liederen en gedichten van de 16de en 17de eeuw keren verschillende thema's steeds terug. Zo was het bijzonder populair om de stadhouder te vergelijken met Bijbelse figuren van leiderschap, of als een vaderfiguur voor zijn volk. Ook werd de stadhouder vaak neergezet als de voornaamste voorvechter van de vrijheid van de Republiek, en als bewaarder van de eendracht tussen de zeven provincies.

Afb. 2 Dorpelingen drommen samen bij een straatverkoper van liedteksten op losse vellen. Rechts op de voorgrond is een zakkenroller aan het werk. Prent door Jan Gillisz van Vliet, 1632-1634. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

DE STADHOUDER ALS BIJBELSE REDDER

Al sinds de beginjaren van de Tachtigjarige Oorlog was het populair om de strijd van de noordelijke Nederlanden tegen het machtige Spanje te vergelijken met verhalen uit de Bijbel.⁴ God stond hierbij uiteraard aan de zijde van de jonge protestantse staat. Het was met name populair om de Opstand tegen Spanje te vergelijken met de vlucht van het joodse volk uit Egypte. In deze populaire analogie werd de prins van Oranje vaak de rol van Mozes toegedicht, die zijn onderdrukte volk wegleidde naar de vrijheid. Een goed voorbeeld komt uit dit gedicht uit 1612 van Joost van den Vondel:

O wonderbaerlijck schiet sich Moyses met
Orangien!
[...] Den eenen gaet d'Hebreen de roode
golven banen,
En d'ander leyt de syn door een vloet
van tranen,
Al recht door't gholvigh Meyr van klibber
breyn en bloedt;
De Slaven d'een ontslaet en d'ander
steeckt den Hoet
Der vryheyt inde locht.⁵

Een andere veelvoorkomende vergelijking was die van de stadhouder als een moderne David, die met God aan zijn zijde de wapens opnam tegen het machtige Spanje (uiteraard neergezet in de rol van de kwaadaardige Goliath). Deze analogie komt onder meer voor in het 'Wilhelmus' (ca. 1572), waarin Willem van Oranje in vers 8 wordt bezongen als David die zijn volk van de tirannie bevrijdt: 'als David moeste vluchten, voor Saul den tyran'. Ook bij de latere stadhouders keert dit thema veelvuldig terug. Zo wordt Maurits in 1613 bezongen als een jonge David die 'voor Godes Woordt, en des Landts vryheydt schoon' de hedendaagse Goliath (de Spaanse troepen) spoedig op zijn knieën zal krijgen.⁶ Zelfs het zoontje van stadhouder Frederik Hendrik, de toekomstige Willem II, werd al op zeer jonge leeftijd een toekomst als een moderne David toegedicht. Toen het kereltje in 1636 op tienjarige leeftijd de eerste steen legde voor een nieuwe huisvesting van de schutterij in Den Haag, vergeleek Constantijn Huygens het moment met Davids heldendaad, die met een steen Goliath neerhaalde en zo zijn volk beschermde.⁷

DE STADHOUDER ALS VADERFIGUUR

Willem de Zwijger draagt eeuwen na zijn dood nog altijd de bijnaam van 'Vader des Vaderlands'. In de

16de en 17de eeuw was het ook al populair om de stadhouder af te beelden als een vaderfiguur van het Nederlandse volk. Het gedicht 'Aen de Vrye Nederlanden' uit 1623 verhaalde bijvoorbeeld hoe Willem de Nederlandse provincies in een 'vaderlijke omarming' had gesloten, en hoe zijn dood vervolgens de provincies tot weduwen en het volk tot wees maakte. Ook de latere stadhouders werden vaak als de vaders van hun volk vereerd. Het strijdlied 'Van de velt-slagh in Vlaenderen' bezong Maurits als een vader die zijn 'kinderen' (de soldaten) moed insprak:

Coragie, Coragie mijn Kinderen,
Riep den Prins in 't openbaer,
De [Spaanse] Macht begint te minderen.
Nu wil ick als een Vaer [*vader*],
Met u leven en sterven.⁸

Een gedicht van Jacob Westerbaen uit 1630 stelde stadhouder Frederik Hendrik voor als getrouwd met de Hollandse steden, en de inwoners als zijn kinderen: 'Myn eerste bruyd zyn onse Steden, myn kinders al haer burger-leden'.⁹

DE STADHOUDER ALS VRIJHEIDSTRIJDER

Gedurende vrijwel de gehele 16de en 17de eeuw leefden de inwoners van de Republiek in onzekerheid over de veiligheid van hun grenzen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog bestond natuurlijk het gevaar van een terugkeer naar Spaanse overheersing. Maar ook daarna was er vaak oorlog, zoals met Engeland in de jaren 1650 en 1660.

*Willem de Zwijger draagt
eeuwen na zijn dood nog altijd
de bijnaam van 'Vader des
Vaderlands'*

Afb. 3 Vier generaties prinsen van Oranje, met van links naar rechts: Willem I, Maurits, Willem II, Frederik Hendrik, en Willem III. Schilderij door Pieter Nason, ca. 1660-1662. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Het Rampjaar van 1672 bevestigde op dramatische wijze hoe kwetsbaar de grenzen van de Nederlandse Republiek waren. Door de prominente militaire en politieke rol van de prinsen van Oranje tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden zij sterk met de strijd tegen buitenlandse

onderdrukking geassocieerd. Zo beschreef Vondel in meerdere gedichten de stadhouder als de meest prominente vrijheidsstrijder van het land. In zijn gedicht voor de graftombe van Willem de Zwijger dichtte hij bijvoorbeeld dat de stadhouder 'de Vrijheid en haer recht'

had bezegeld met zijn bloed.¹⁰ In een gedicht uit 1627 omschreef Vondel stadhouder Frederik Hendrik met de woorden: 'En ghy, o FREDE-RICK! Die fier en trots te paerde, voor Holland's vrydom vecht en yvert met den swaerde'.¹¹

De Tachtigjarige Oorlog kwam in 1648 officieel tot een eind met het tekenen van de Vrede van Munster, ondanks het feit dat zowel stadhouder Frederik Hendrik als zijn opvolger Willem II zich fel tegen de vredesonderhandelingen gekant hadden. Toch was het populaire beeld van de prins van Oranje als voorvechter voor de vrijheid zo diep verankerd dat de meeste eigentijdse liederen en gedichten de beide mannen bejubelden als voornaamste bewerkstellers van de vrede. De Amsterdamse dichter Jan Vos schreef bijvoorbeeld dat de 'opgaande Oranje zon' het mogelijk maakte om vrij te ademen.¹² In een ander gedicht benadrukte Jacob Westerbaen de rol van de Oranje dynastie bij de vrijheidssrijd: 'Eén Wilhem heeft voor 't Land het swaerd eerst opgeheve / Dees steeckt het weer in schee en geeft de Vree op aerd'.¹³

DE STADHOUDER ALS BEWAARDER VAN EENHEID

In 1579 had de Unie van Utrecht de noordelijke provincies in de Lage Landen verenigd in de strijd tegen de Spaanse overheersing. In de jaren daarna werd het verdrag van de Unie door tijdgenoten vaak als een soort grondwet van de Republiek gezien. De Unie bestond uit 26 artikelen, waarbij artikel 9, 16 en 21 de stadhouder aanwezen als een *mediator* in geval van een conflict tussen de provincies. De stadhouder kreeg hiermee de taak om de eenheid binnen de Republiek te bewaren.

De stadhouder als de bewaarder van eenheid (of 'eendragt') is het vierde thema dat vaak in vroegmoderne populaire literatuur voorkwam. Zo schreef Vondel in 1626 dat de Spaanse hoop voor het uiteenvallen van de Nederlandse Republiek door onenigheid en interne strijd

Afb. 4 Dit liedboek werd in 1876 teruggevonden op Nova Zembla. Het was daar in 1597 achtergelaten door de bemanning van de Barentsexpeditie (1596) na hun barre overwintering in het Behouden Huys. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

vergeefs is, want de stadhouder werkte als een 'balsam' voor de eenheid: ' 't Geen olie is [voor] de wond, dat is hy [de stadhouder] onsen staet'.¹⁴ Een strijdlied uit 1630 bezong hoe Frederik Hendrik de provincies aanmaande om 'de band der Eenheid stevig aan te halen' om zo de vijand te verslaan.¹⁵

Enkele jaren later schreef Vondel bovendien nóg een gedicht waarin hij de stadhouder roemt als bringer van eendracht door het voorkomen van twist en (burger-)strijd. Dit gedicht schreef hij speciaal voor de komst van Frederik Hendrik naar Amsterdam om te bemiddelen in een conflict tussen het stadbestuur en de kerkenraad. Vondel presenteerde hierin de

stadhouder als de uitgelezen persoon die de ruziënde partijen weer tot elkaar kan brengen:

Waerge komt uw' treden setten
Krygen keuren en Stads wetten
Nieuwe Kracht, en haet en twist
Stuyven wegh als roock en mist.¹⁶

EERSTE STADHOUDERLOZE TIJDPERK

Op 6 november 1650 overleed stadhouder Willem II op 24-jarige leeftijd onverwachts aan de pokken. Acht dagen later werd zijn zoon Willem III geboren. Voor het eerst was er in de Republiek geen volwassen prins van Oranje, en de machtige Hollandse regenten maakten van deze kans gebruik om zonder stadhouder verder te regeren. Het Eerste Stadhouderloze Tijdperk was begonnen.

Aanhangers van het Huis van Oranje waren het niet eens met de nieuwe politieke situatie en lieten veelvuldig van zich horen. Dit deden zij niet alleen door het schrijven van pamfletten,

maar ook door het verspreiden van gedichten en liederen, waarin alle eerder genoemde thema's terugkwamen. Zo lamenteerde de Amsterdamse dichter Jan Zoet met zijn gedicht 'Lijk-Toorts en Geboorte-Zang' (1650) de dood van Willem II met de regels: 'Wie zal de Twist ten Lande verdrijven? Wie, voor de Vrede, een Wachter blijven?'¹⁷ Ook voorspelt Zoet in het gedicht een toekomst voor de kleine Willem III als een nieuwe David voor zijn volk. In diezelfde periode bekritiseerde Constantijn Huygens het vacant laten van het stadhouderschap door de stadhouder als een vader van zijn volk te beschrijven: 'Oragnen light om veer; men licht en sight, wat nood ist? / O kinderen ghij danst, maer om uws vaders doodkist'.¹⁸

Een later gedicht van Jan Zoet uit 1656 verdedigde op hartstochtelijke wijze stadhouder Willem II tegen de beschuldiging dat hij in 1650 met zijn beruchte aanval op Amsterdam een staatsgreep had gepleegd. Volgens Zoets gedicht waren juist Amsterdam en de Staten van Holland het conflict begonnen, en had de stadhouder geprobeerd de twist tot een einde te brengen om zo de eendracht in de Republiek te herstellen. Zoet voorspelde vervolgens dat met het opgroeien van Willem III ook 'de Eendracht weer zal bloeien'.¹⁹

Ook de militaire triomfen van de Oranjes werden gedurende het stadhouderloze tijdperk niet vergeten. Tijdens een feestelijke parade door Amsterdam in 1659 publiceerde de lokale dichter Jan Vos enkele verzen waarin zowel Maurits als Frederik Hendrik werden geprezen. Zo schreef Vos onder meer dat Maurits' 'krijgsroem was tot heil van 't Land en d'onderzaaten', en over Frederik Hendrik: 'De groote Freedrik wijkt geen Mars in oorlogsdaden'.²⁰

Het Eerste Stadhouderloze Tijdperk betekende dan misschien dat de prinsen van Oranje op het politieke toneel geen actieve rol innamen, in het culturele gedachtegoed van de Republiek bleven de jonge Willem III en zijn voorgangers op de voorgrond.

Afb. 5 Bordje uit het Stadhouderloze Tijdperk met een portret van Prins Willem III als kind, versierd met appeltjes van oranje, ca. 1650-1660. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

HET RAMPJAAR 1672: HERSTEL VAN HET STADHOUDERSCHAP

In 1672 werd de Republiek opgeschrikt door een vijandelijke aanval van alle kanten: terwijl de Engelse vloot de aanval inzette op zee, vielen de Franse, Keulse en Munsterse legers de landgrenzen binnen. De paniek over de oorlogssituatie onder de burgers was groot, evenals de woede over de regenten die verweten werden wel heel snel de strijd op te geven. In februari 1672 was Willem III al uitgeroepen tot kapitein-generaal van het leger, en onder grote publieke druk werd de prins op 4 juli ook tot stadhouder van Holland benoemd. De benoeming was de genadeslag voor het Eeuwig Edict uit 1667, dat juist had moeten voorkomen dat de prins van Oranje ooit weer een machtspositie in de Republiek zou krijgen.

Schrijvers van liedjes en gedichten grepen in 1672 meteen terug naar alle vertrouwde metaforen omtrent het stadhouderschap, zoals het verbeelden van de stadhouder als een vaderfiguur. Meteen na de verheffing van Willem III klom Constantijn Huygens bijvoorbeeld in de pen en bejubelde in een lang gedicht hoe het Hollandse volk, dat tweeëntwintig jaar als een 'wees' had moeten leven, nu weer een 'vader' had, die als eenheidssymbool het land zou herstellen.²¹ Het feit dat Willem op dat moment een onervaren jongeman van pas 21 jaar oud was bewijst wel dat het gedicht meer gebaseerd was op de algemene verbeelding van de stadhouder dan op de jeugdige prins zelf.

Er kwamen ook meteen grote aantallen liederen in omloop over de nieuwe stadhouder. Het strijdlied 'Aen de Beminders van Orangien' (1672) bezong hoe Willem III spoedig de vrede

Afb. 6 Benoeming van prins Willem III tot kapitein-generaal over de Nederlandse krijgsmacht. Getoond wordt het moment dat de prins de eed van trouw aflegt tegenover de griffier van de Staten-Generaal, Gaspar Fagel. Detail van een prent door Romeyn de Hooghe, 1672. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Dichter Jan Zoet verheugde zich als geen ander over het herstel van het stadhouderschap

zou herstellen en de Republiek zou bevrijden van het ‘Franse geweld’.²² Ook het liedje ‘Oran-jens Lof’ prees de jonge prins als vrijheidsstrijder, die zijn ‘lijf en leven’ zou wagen voor het vaderland:

Onsen Jongen Prins dien Heldt,
Die nu Stadt-houder is gestelt. [...]
Laat ons nu loven den Heldt,
Die voor ons trecken sal te veldt,
Ons Prins d’Oranjen nu verheven,
Die voor ons waeght sijn lijf en leven.²³

Ook grepen vele liederen terug op de populaire vergelijking van de stadhouder met Bijbelse figuren. Zo was er een populair lied in omloop dat bezong hoe God met Willem III aan de Republiek weer ‘een Jonger Heldt, een Josua verheven’ had gegeven, dat vervolgens ook God smeekte om deze ‘Davids strijtb’re handt’ voor onheil te behoeden.²⁴ Een ander strijdlid presenteerde Willem III als de Israëlitische leider Jozua uit de bijbel, die ‘Syn Hoogheydt tot Stadthouder raeckt, / Die voor ’t Nassouwen Leeuw ontwaecht, / Een degen in sijn pooten’.²⁵

Dichter Jan Zoet verheugde zich als geen ander over het herstel van het stadhouderschap. In zijn gedicht ‘Zeegenwenschen’ spreekt hij de verwachting uit dat de jonge stadhouder de eendracht in de Republiek zal herstellen: ‘Om ’t Onkruid in den Tuin [de aanhangers van raadpensionaris Johan de Witt], voorzigtig, uit te trekken / Op dat hier d’Eendragt weer de Gouwde Vryhaid plant’.²⁶

DE STADHOUDER VERSUS DE RAADPENSIONARIS

Liederen en gedichten uit 1672 becommentarieerden niet alleen het herstel van het stadhouderschap; ook over de gruwelijke moord op raadpensionaris Johan

de Witt en diens broer Cornelis werd veel geschreven. Tegenstanders van De Witt beeldden de voormalige raadpensionaris en diens aanhangers af als corrupte regenten die het vaderland verkocht zouden hebben aan Lodewijk XIV. Daarin werd De Witt vaak op negatieve manier gespiegeld aan de stadhouder, die wél voor de vrijheid van de Republiek vocht. Een fel gedicht van Jan Zoet, bijvoorbeeld, stelde De Witt tijdens het Stadhouderloze Tijdperk voor als ‘voogd’ van de Hollandse steden (bij afwezigheid van hun ‘vader’, de stadhouder), die de eendracht in de staat verscheurde:

Men kon van Vryheid, nog haar waarde,
niet meer roemen:

Want Meester Jan was voogd,
en Hollands Opperheer:
De Staaten kinderen,
en hij hun aller Vader. [...]
Hij maakte, met zijn Broêr,
en and’re vloekverwanten,
Een heimelik verbond,
van liever Frans dan Prins, [...]
Louis vulde hunne beurs,
met duizenden Louijzen [*goudstukken*],
Het lieve Vaderland wierd Frank-
rijks eigendom.

[...] D’eendragt word vertreên,
door Goddelooze vonden:
Men poogde Oranje, in de Wieg,
en Baakermat te smooeren.
Het Burgerregt was weg,
men vond geen Eendragt meer.²⁷

Afb. 7 Dichtbundel van Joost van den Vondel, getiteld *Verscheide Gedichten*. Uitgegeven in Amsterdam in 1644. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Daar tegenover stond Joost van den Vondel, die juist een groot verdediger was van de gebroeders De Witt en hen als de 'ware vaders' van het Nederlandse volk beschouwde. In 1672 schreef Vondel maar liefst drie gedichten ter nagedachtenis aan de broers, waarin hij vooral Johan als 'de mond der Vryheit, en der Staeten trouwste raet' verdedigt. Volgens Vondel was de dood van de raadpensionaris te wijten aan 'vadermoordenaars', waarbij De Witt stierf 'voor 't Vaderlant een martelaer van Staat'.²⁸ Joachim Oudaens toneelstuk *De Haegsche Broeder-moord* (1673) verwoordde dit sentiment als volgt:

Maar dit is 't onderscheid,
dat g'uwe trouwste Vaders
Voor Landverraders scheld;
en keurt de Landverraders
Voor Vaders van den Staat.²⁹

CONCLUSIE

In populaire liederen en gedichten uit de Tachtigjarige Oorlog, het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk, en het Rampjaar 1672 zijn bij de verbeelding van het stadhouderschap telkens dezelfde thema's te herkennen. De stadhouder werd continu vereenzelvigd met een door God aangewezen leider en een vaderfiguur van het volk, die de vrijheid en eendracht van de Republiek moest waarborgen. Het populaire beeld van de stadhouder als redder van de Republiek werd zo bij vele burgers verankerd in het algemene gedachtegoed. De felle roep om het herstel van het stadhouderschap in 1672, ondanks het feit dat Willem III jong en onervaren was, moet dan ook mede tegen deze achtergrond verklaard worden. Doordat de inwoners van de Republiek decennialang gevoed waren door populaire liederen en gedichten die de stadhouder als een door God gezonden vrijheidsstrijder presenteerden, zagen velen van hen in 1672 het herstel van de prins van Oranje als hét redmiddel van de Republiek.

De minuten van Johan de Witt

Het Rampjaar via nieuwe onderzoeksmethoden ontleed

Aan de hand van Transkribus en de database van *Early Modern Letters Online* onderzoeken Stan Bussen en Jasper Dekker de minutenboeken van raadpen-sionaris Johan de Witt uit het Rampjaar. In dit artikel bespreken zij hun vondsten en de waarde van moderne methodes.

Afb. 1 Gezicht op de baai van Smyrna. Prent door Jan Luyken, 1689. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

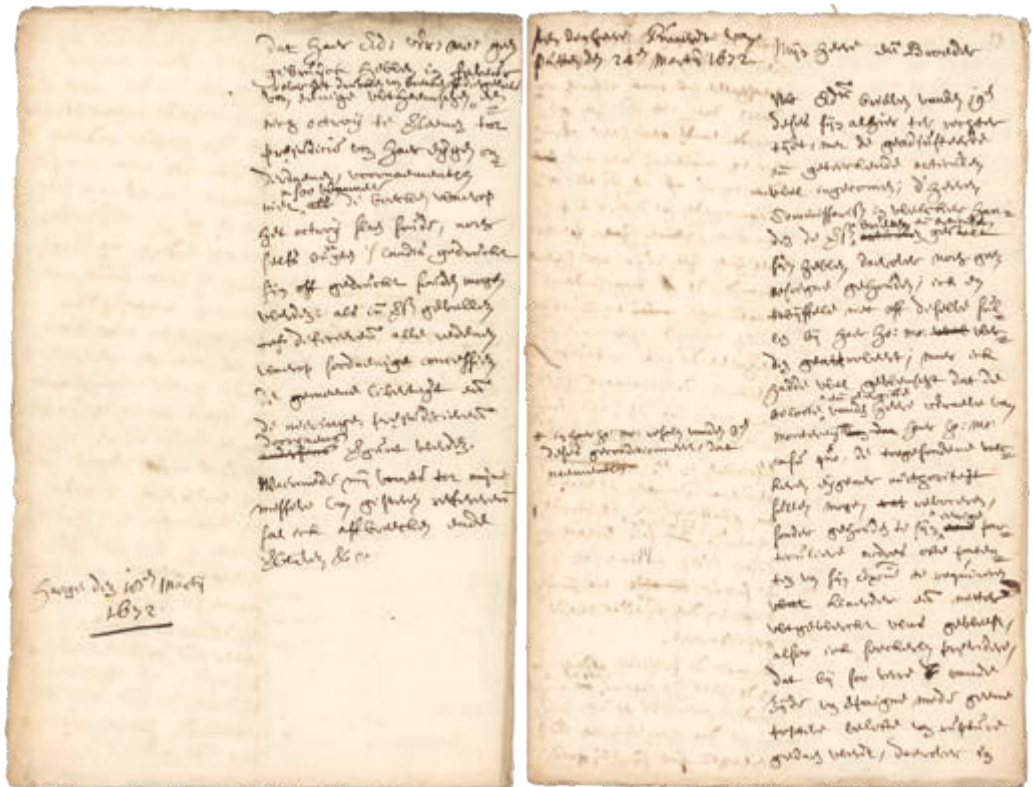
JOHAN DE WITT ONDER DRUK

Op 29 maart schreef raadpensionaris Johan de Witt aan zijn broer Cornelis 'dat eijntlijk het masques in Engelandt affgetrocken is'.¹ Op 23 maart had Engeland namelijk de Nederlandse handelsvloot aangevallen die volgeladen terugkeerde uit Smyrna, het huidige İzmir in Turkije. Voor de Engelsen was dit een manier om de gehate Republiek een pijnlijke nederlaag te bezorgen en met de buit hun financiële problemen te verlichten.² De waarde van het Nederlandse konvooi werd geschat op een slordige 1,5 miljoen gulden, wat tegenwoordig ruim 17 miljoen euro zou zijn. Vanuit Brits perspectief eindigde deze overval in een mislukking, aangezien de handelsvloot grotendeels wist te

ontkomen, maar Engeland had wel zijn ware aard laten zien. Toen op 27 maart en 6 april de officiële oorlogsverklaringen vanuit respectievelijk Londen en Parijs volgden, waren alle ogen dan ook gericht op de reactie van de raadpensionaris van Holland.

Holland was veruit het rijkste en belangrijkste gewest van de Republiek en als raadpensionaris van die provincie was De Witt de meest invloedrijke politicus van de hele staat. Hij was voorzitter van de Staten van Holland en coördinator van de binnen- en buitenlandse politiek. In die hoedanigheid correspondeerde hij met bestuurders, Staatse en buitenlandse diplomaten, militairen, familieleden en burgers.

Niet alleen in de eigen woorden van De Witt, maar ook in de historiografie over het Rampjaar

Afb. 2 Folio uit *Minuten van uitgaande missiven aan Cornelis de Witt, 1672 jan-mrt*. Eerste bladzijde van het minuut van Johan de Witt aan Cornelis de Witt na de aanval op de Smyrna-vloot, geschreven op 24 maart 1672. Collectie Nationaal Archief, Den Haag, Inventaris van het archief van Johan de Witt, inv. nr. 26: fol. 49r.

wordt de Britse aanval op de Smyrna-vloot een keerpunt genoemd.³ Dit artikel maakt duidelijk op welke wijze dit omslagpunt zijn weerslag had op de correspondentie van de raadpensionaris aan de hand van drie thema's: oorlogvoering, binnenlandse en buitenlandse politiek. Bij elk thema wordt met behulp van kwantitatieve gegevens in kaart gebracht hoeveel brieven De Witt verstuurd, wie de correspondenten waren en in welke bewoordingen hij schreef.⁴ Waar nodig worden de bevindingen aangevuld met kwalitatieve informatie uit de minuutbrieven van de raadpensionaris, die met dit onderzoek voor het eerst volledig ontsloten zijn. Een minuutbrief is een kladversie van een brief, opgesteld voordat de netversie door een klerk werd uitgewerkt voor verzending. Om vast te stellen óf en in welke mate de correspondentie van de raadpensionaris veranderde gedurende het Rampjaar, wordt telkens een vergelijking gemaakt tussen de periode voor en na de aanval op de Smyrna-vloot.

DE MINUTEN VAN DE WITT ONTSLTEN

Bij het inventariseren van de brieven van Johan de Witt uit 1672 is gebruik gemaakt van de database van *Early Modern Letters Online* (EMLO).⁵ EMLO is een project dat gedigitaliseerde brieven uit de vroegmoderne tijd voor iedereen toegankelijk maakt. Daar zijn al ruim 8.000 (diplomatieke) brieven van en aan De Witt digitaal ontsloten. Binnen deze database kunnen verschillende filters worden toegepast om brieven te vinden.

Verder is gebruik gemaakt van het programma Transkribus.⁶ Deze tool maakt het mogelijk om grote hoeveelheden vroegmoderne bronnen door een computer te laten lezen. Handgeschreven teksten worden razendsnel omgezet naar digitaal uitgeschreven teksten. Om dit mogelijk te maken, moeten eerst minstens vijftig bladzijden van een bepaald handschrift eigenhandig worden getranscribeerd. Met die transcripties wordt een zogenaamd HTR (*Handwritten Text Recognition*)-model gemaakt, waarmee de computer het handschrift vervolgens kan lezen. Zo is het 'Johan-de-Witt-model' toegepast op zijn minuten uit 1672. Vervolgens zijn de automatisch gegenereerde transcripties handmatig gecontroleerd en waar nodig verbeterd. Deze gecorrigeerde transcripties maken het makkelijker om de minuten van De Witt op woordniveau te onderzoeken.⁷

Van de transcripties zijn woordwolken gemaakt, waarmee in kaart is gebracht hoe vaak bepaalde woorden voorkwamen en wat de variëteit aan woorden was.⁸ Dat Johan de Witt na de aanval op de Smyrna-vloot relatief meer brieven schreef dan daarvoor, laat het totale aantal woorden goed zien. Waar in de eerste periode 17.170 woorden zijn geteld, zijn dat in de tweede periode maar liefst 31.729 woorden; een verschil van 185 procent. Tijdens de grondige analyse van het woordgebruik is telkens rekening gehouden met deze factor.

De periode die is onderzocht omvat in totaal 173 dagen. De periode vóór de aanval op de Smyrna-vloot duurt 83 dagen (1 januari tot en met

	Eerste periode	Tweede periode	Gehele onderzoeksperiode
Totaal aantal minuutbrieven	44	84	128
Gemiddeld aantal minuutbrieven per dag	0,53	0,94	0,74

Tabel 1 Hoeveelheid brieven door Johan de Witt verstuurd in 1672 en de periodes voor en na de aanval op de Smyrna-vloot.

22 maart) en die daarna beslaat 90 dagen (23 maart tot en met 22 juni). De Witt schreef in de eerste periode 44 brieven naar verschillende correspondenten, wat neerkomt op gemiddeld 0,53 brief per dag. In de tweede periode verstuurde hij 84 brieven met een gemiddelde van 0,94 brief per dag. Ongetwijfeld heeft de raadpensionaris meer brieven geschreven, maar is in sommige gevallen geen conceptversie bewaard gebleven.⁹

Uit deze gegevens blijkt dat de raadpensionaris na de aanval op de Smyrna-vloot bijna twee keer zoveel brieven schreef als in de eerste periode van 1672. Ook afgezet tegen het gemiddelde van de hele periode (128 minuutbrieven in 173 dagen), is de gemiddelde productie in de tweede periode groot te noemen. Hij schreef deze grotere hoeveelheid brieven bovendien onder de nodige tijdsdruk en vond het noodzakelijk dat in de brieven te vermelden. Zo was De Witt voor 23 maart 1672 bij één brief 'genootsaecht in haest

aff te breecken', terwijl dat daarna acht keer voorkwam.¹⁰

OORLOGVOERING

Het tegengaan van het oorlogsgeweld waar de Republiek na de aanval op de Smyrna-vloot mee te maken kreeg, had prioriteit voor De Witt. Het is daarom geen verrassing dat hij veel correspondeerde met personen die zich met oorlogvoering bezighielden (diagrammen 1 en 2). Het aandeel brieven dat valt onder dit thema stijgt van 36,6 procent naar 56,1 procent. Deze brieven kunnen vervolgens nader worden verdeeld in twee thema's, namelijk zeeoorlog tegenover landoorlog. Opvallend is dat in de eerste periode zestien van de zeventien brieven (94 procent) gaan naar correspondenten die te maken hebben met maritieme zaken, terwijl in de tweede periode hun aandeel daalt naar 32 van de 46 brieven (76 procent). Anders gezegd, de brieven met betrekking tot het landleger kregen, waarschijnlijk als gevolg van de inval van de Fransen op 1 april, meer aandacht van De Witt, al hielden de maritieme zaken de overhand binnen de correspondentie over oorlogvoering.

Het onderscheid tussen zeeoorlog en landoorlog is ook terug te zien in het woordgebruik (afb. 3 en 4). Het aantal woorden dat betrekking heeft op het landleger bleef redelijk gelijk in de tweede periode (van 144 naar 135), terwijl het aantal woorden dat maritieme zaken aanduidde sterk toenam (van 26 naar 288). De woorden die significant meer werden gebruikt in de tweede periode hadden veelal betrekking op maritieme zaken. Zo valt het woord 'vlote' in de woordwolken meteen op. Waar dit woord in de eerste periode slechts vier maal voorkwam, steeg dit in de tweede periode naar 55. Bij woorden als 'schepen' (van 0 naar 26) en 'zee' (van 1 naar 18) is dit fenomeen ook goed te zien. Daartegenover is in de categorie landleger alleen bij het woord 'leger' sprake van een substantiële stijging in de tweede periode (van 1 naar 12).

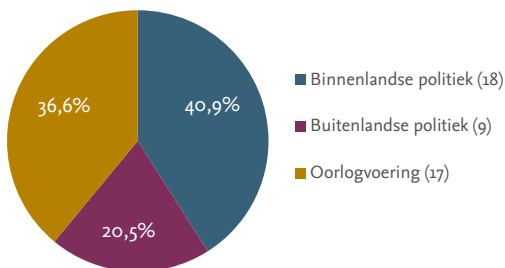

Diagram 1 Thematische verdeling ontvangers voor de aanval op de Smyrna-vloot in percentages met tussen haakjes het aantal brieven per thema.

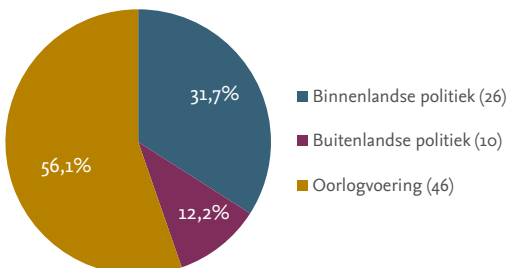

Diagram 2 Thematische verdeling ontvangers na de aanval op de Smyrna-vloot in percentages met tussen haakjes het aantal brieven per thema.

van de bemanning) op zee: ‘Ende dese hiermede besluitende sal ick Godt Almachtich bidden Uw Edele, den heere De Ruyter ende alle bijhebende officieren, matrosen ende soldaeten ten besten van ons algemeene lieve Vaederlandt te willen zegenen’.¹⁷ Het is ook opvallend dat Johan het na 23 maart meer in hogere sferen zocht in zijn brieven. In de eerste periode werden termen als ‘Godt’ of ‘Godes’ slechts tien keer gebruikt. In de tweede periode zocht de raadpensionaris zijn steun maar liefst 38 keer hogerop en legde daarmee het (nood)lot van de Republiek en zichzelf deels in de handen van de Almachtige.

BINNENLANDSE POLITIEK

Toch bleef De Witt strijdbaar, ook op het gebied van de binnenlandse politiek. Het aandeel brieven naar correspondenten voor binnenlandse politiek, bijvoorbeeld over de financiering van het leger en de vloot, nam in de tweede periode af: van 40,9 procent naar 31,7 procent. Die daling is deels een gevolg van de groeiende aandacht voor oorlogvoering. De noodtoestand van het land vergde een andere werkwijze van de raadpensionaris dan tijdens de aanloop naar de oorlog in de eerste periode. Het accent op binnenlandse politieke kwesties verschoof bijvoorbeeld van de financiering van de oorlog naar het met spoed rekruteren van extra soldaten.¹⁸ Draagvlak binnen zijn ‘eigen’ gewest was belangrijk voor de uitvoering van het beleid van de raadpensionaris, maar de samenwerking tussen de gewesten onderling was nog belangrijker. Deze verschoven aandacht is terug te zien in de relatieve afname van het aantal brieven naar correspondenten in het gewest Holland. In de eerste periode waren dit 15 van de 18 brieven (zo’n 83 procent), maar in de tweede periode waren dat er 20 van de 26 (zo’n 77 procent). Uit zijn woordgebruik komt dit

gegeven nog sterker naar voren. Naast Holland komen in de minuten vijf andere gewesten naar voren, namelijk: Gelderland, Overijssel, Utrecht, Friesland en Zeeland. In de eerste periode kwamen deze vijf gewesten gezamenlijk slechts acht keer voor, terwijl dit aantal in de tweede periode aanzienlijk toenam tot 32. Het gebruik van de woorden ‘Hollandt/Hollandtsche’ steeg ook, maar minder hard in vergelijking met de andere provinciën (van 23 naar 34). Deze gegevens onderschrijven het idee dat De Witt meer moest samenwerken met de andere gewesten.

De toenadering van De Witt tot andere gewesten leidde helaas zelden tot snelle en daadkrachtige besluiten. De politieke cultuur van de Republiek kenmerkte zich door een gedecentraliseerde overlegcultuur, waardoor besluitvorming stroperig tot stand kwam. De Staten-Generaal waren het hoogste gezamenlijke politieke orgaan in de Noordelijke Nederlanden, met afgevaardigden uit zeven gewesten. Voordat deze afgevaardigden stemden over een besluit moesten ze voor last en ruggespraak terug naar het eigen gewest. In de gewestelijke staten zaten weer afgevaardigden uit de steden en het platteland die de belangen van de stadsbesturen en de adel vertegenwoordigden. Landelijke besluiten werden dus op decentraal niveau behandeld en die trage besluitvorming was in oorlogstijd omslachtig.

Bovendien was er een felle politieke strijd gaande in de Republiek. Aan de ene kant stonden regentenfamilies die de Ware Vrijheid steunden, met Johan de Witt als voorman. Daartegenover stonden de aanhangers van de stadhouder.

De toenadering van De Witt tot andere gewesten leidde helaas zelden tot snelle en daadkrachtige besluiten

Afb. 5 Portret van Johan de Witt (1625-1672). Schilderij door Jan de Baen (kopie naar), 1643-1700. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Het uitbreken van de oorlog leidde tot de verheffing van prins Willem III: eerst tot kapitein-generaal, eind februari, en uiteindelijk, nadat het Eeuwig Edict begin juli werd ingetrokken, tot stadhouder.¹⁹ De Witt kon daardoor niet meer om de jonge prins heen. Hij moest noodgedwongen met zijn politieke vijand gaan corresponderen en schreef hem vijf brieven in de tweede periode (tegenover nul in de eerste).

BUITENLANDSE POLITIEK

De oorlogssituatie noodzaakte veranderingen in het buitenlandbeleid. Dit is terug te zien in het woordgebruik van de raadpensionaris. De eerste maanden van 1672 hadden in het teken gestaan van de voorbereiding op de oorlog en het zoeken van steun bij andere Europese staten. De Witt gebruikte de woorden 'Spaigne' of 'Spaensche' in de eerste periode dan ook vaker dan in de tweede: van 59 naar slechts 16 keer. De verklaring hiervoor is dat Cornelis de Witt, die de onderhandelingen met Spanje in Brussel leidde, na de aanval op de Smyrna-vloot werd aangesteld als gedeputeerde ter zee en terugkwam naar de Republiek.²⁰ De vijandelijke staten Frankrijk en Engeland werden in de tweede periode juist vaker genoemd, namelijk van 43 naar 62 keer. Door de uitbraak van de oorlog verschoof de aandacht van het zoeken van bondgenoten naar het bestrijden van de belagers van de Republiek. Illustratief daarvoor zijn ook de woorden 'vijandt' en 'vijanden', die twee keer in de eerste periode werden gebruikt en 26 keer na de aanval op de Smyrna-vloot. Het woordgebruik over de buitenlandse politiek kwam dus overeen met de situatie waarin de Republiek verkeerde.

Ook het diplomatieke bestel veranderde door de oorlog. Begin 1672 waren Pieter de

Kort na de aanval op de Smyrna-vloot verklaarden beide landen de oorlog aan de Republiek, wat leidde tot het vertrek van de ambassades

Groot en Johan Boreel de ambassadeurs in respectievelijk Frankrijk en Engeland. Zij brachten minimaal één keer per week verslag uit aan de Staten-Generaal.²¹ Kort na de aanval op de Smyrna-vloot verklaarden beide landen de oorlog aan de Republiek, wat leidde tot het vertrek van de ambassades. Vanaf dat moment was er nog wel sprake van extraordinaris ambassadeurs, maar hun missie was tijdelijk van aard en zij hoefden minder frequent te corresponderen met de Staten-Generaal. Mede daardoor halveerde het aandeel correspondenten met betrekking tot de buitenlandse politiek van 20,5 procent in de eerste periode naar 12,2 procent in de tweede.

Ondanks die vermindering vroeg de diplomatie tijdens de oorlog natuurlijk nog steeds de aandacht van de raadpensionaris. Zo correspondeerde hij met Godard Adriaen van Reede van Amerongen, die in mei verwoede pogingen deed om bij de keurvorst van Brandenburg de broodnodige manschappen te ontfutselen.²² Ook sprak De Witt een aantal keer de wens uit om brieven met gevoelige informatie in codetaal te ontvangen. Dit was een vast onderdeel van de vroegmoderne diplomatieke gebruiken.²³ Vijanden deden namelijk regelmatig pogingen om brieven met vertrouwelijke informatie te onderscheppen. De minuut waarin dit het sterkst naar voren komt, was niet gericht aan een gezant, maar aan een gedeputeerde te velde, namelijk de diplomaat en De Witts belangrijkste

Dit artikel heeft met nieuwe methoden en middelen voor het eerst de volledig ontsloten minuten van Johan de Witt uit het Rampjaar ontleed

vertrouwenspersoon Hiëronymus van Beverningh. Zo schreef De Witt op 26 april 1672 aan Van Beverningh dat hij zich zal 'acquiteren van de noodige correspondentie met Uw Ed: ten dienste van den Staet, sullende ten dien fine oock te gemoedt sien het cijffer 't welck Uw Ed: daer toe is preparerende'.²⁴ Ondanks deze voorbeelden was er na de aanval op de Smyrna-vloot in algemene zin duidelijk sprake van een vermindering van de buitenlandse politieke correspondentie van De Witt. Wellicht komt dat ook omdat hij naast het ontvangen van brieven in cijferschrift, andere 'secrete saecken' over de buitenlandse politiek niet op papier maar mondeling wilde bespreken.

CONCLUSIE

Dit artikel heeft met nieuwe methoden en middelen voor het eerst de volledig ontsloten minuten van Johan de Witt uit het Rampjaar ontleed. Dankzij Transkribus en EMLO was het mogelijk een grote hoeveelheid brieven snel en adequaat te transcriberen, coderen en analyseren, waardoor dit bronnencorpus kwantitatief bevraagd kon worden. De thematische categorisering van de ontvangers en de analyse van het woordgebruik schetsen een duidelijk beeld van de rol van Johan de Witt in de binnenlandse en buitenlandse politiek gedurende het Rampjaar. Dat deze analyse grotendeels resulteerde in een bevestiging van het bestaande beeld over De Witt, zoals

de relatief grote aandacht van de raadpensionaris voor de vloot in vergelijking met het leger, laat de betrouwbaarheid en het potentieel van deze methode zien.

Dit onderzoek was gericht op de politieke werkwijze van De Witt, een thema dat al veelvuldig door historici is bestudeerd. Om tot meer nieuwe kennis te komen, is in de toekomst wel-

licht het gebruik van andere perspectieven nodig. Nieuwe tools zoals Transkribus maken dat mogelijk: zo zou bijvoorbeeld via een sociaal-culturele invalshoek het discours van De Witt onderzocht kunnen worden, of de rol van taal en de machtsverhoudingen die daaruit voortvloeien. De kwantitatieve methode die gebruikt is in dit onderzoek, laat zien dat er ruimte is voor vernieuwing in het onderzoek naar de vroegmoderne tijd en naar het leven van De Witt in het bijzonder. Transkribus en EMLO zullen een waardevolle toevoeging blijken in het arsenaal van toekomstige historici.

‘Wat is dit een ruwineusen oorloch’

De Franse oorlogvoering tijdens de Hollandse Oorlog

‘Wat is dit een ruwineusen oorloch’, schreef kasteelvrouwe Margaretha Turnor op 2 januari 1673 vanuit Den Haag in een brief aan haar man.¹ Ze had net vernomen dat de Fransen de Hollandse dorpen Bodegraven en Zwammerdam hadden platgebrand. In deze bijdrage staat de Franse oorlogvoering en de weerslag daarvan op de burgerbevolking van Holland en Utrecht centraal.²

De Hollandse Oorlog (1672-1678) is lange tijd vanuit een klassiek militair-historisch perspectief bekeken, waarin de nadruk lag op de (helden)daden van ‘grote mannen’.³ In de jaren zestig van de twintigste eeuw kwam hier door de militair-academische beweging *War and Society* verandering in. Binnen deze benadering is er minder aandacht voor het slagveld en meer interesse voor het sociaaleconomische aspect van oorlogvoering, zoals het effect van oorlog op samenlevingen en het individu.⁴

De gevolgen van de Franse oorlogvoering tijdens het Rampjaar waren voelbaar. Holland werd beschermd door de Hollandse Waterlinie, maar het gebied achter de linie was frontgebied. Het platteland en de dorpen langs de linie werden geteisterd door plunderende troepen, waarbij geregeld hele dorpen in vlammen opgingen. Veel rijke Amsterdammers zagen hun landhuizen aan de Vecht in een vlammenzee verdwijnen.⁵

Dit artikel kijkt naar de plunderingen en de impact daarvan op tijdgenoten, aan de hand van egodocumenten. De egodocumenten bestaan uit de aantekeningen van drie mannen die tijdens het Rampjaar een dagboek hebben bijgehouden: een anonieme Amsterdamse schutter, de Utrechtse

Afb. 1 Franse soldaten verlaten het brandende dorpje Nigtevecht. Prent door Isaac Sorious, 1672-1676. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

jurist en burgemeesterszoon Everard Booth en de Amsterdamse koopman en wijnhandelaar Isaac Pool. Daarnaast zijn de brieven geraadpleegd die kasteelvrouw Margaretha Turnor aan haar man – diplomaat Godard Adriaan van Reede van Amerongen – stuurde.

DE FRANSE OPMARS

In 1667 ondernam Lodewijk XIV een poging om de Spaanse Nederlanden bij Frankrijk in te lijven. De Zonnekoning wilde voorkomen dat alle Habsburgse bezittingen na de dood van Filips IV van Spanje onder één heerser zouden vallen. Daarom beriep de Franse koning zich op het zogeheten devolutierecht, waarin was bepaald dat alleen kinderen uit een eerste huwelijk aanspraak konden maken op de erfenis. Hij was getrouwd met Maria Theresia, de oudste dochter van de overleden Spaanse koning, en was dus van mening dat hij recht had op de Spaanse Nederlanden. De Republiek, die zich bedreigd voelde door de Franse aanwezigheid

aan de landsgrenzen, hield vast aan de spreuk *Gallia amica, sed non vicina* ('Frankrijk als vriend, niet als buur'). In januari 1668 werd daarom de Triple Alliantie gesloten: een bondgenootschap bestaande uit de Republiek, Engeland en Zweden. Deze alliantie en de Vrede van Aken (2 mei 1668) maakten – voorlopig – een eind aan de Devolutieoorlog en de aspiraties van de Franse potentaat.⁶

Al snel werd duidelijk dat de Franse dreiging niet was verdwenen en dat Lodewijk op wraak zon. Hoewel de Republiek in 1668 was begonnen het leger op oorlogssterkte te brengen, was de directe noodzaak tot militaire interventie na het sluiten van de Vrede van Aken weggenomen. Een groot deel van de pas geworven troepen werd dan ook meteen weer afgedankt. Toch wees veldmaarschalk Johan Maurits van Nassau-Siegen, De Witt al in juli 1669 op de dreiging die van Frankrijk uitging. Om zich te kunnen meten met Frankrijk moest de Republiek legerhervormingen doorvoeren.⁷

Toch werden pas vanaf eind 1671 pogingen

Afb. 2 Portret van Lodewijk XIV (1638-1715).
Prent door Robert Nanteuil, 1672.
Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

ondernomen om het leger uit te breiden en op orde te brengen. Zo schreef Margaretha Turnor op 18 maart 1672 vanuit Den Haag aan haar man dat men 'grootte preeperaesie [maakt] tot den oorloch'.⁸ In februari werd de toen 21-jarige Willem III benoemd tot kapitein-generaal van de Unie voor één veldtocht. Dat veel tijdgenoten dit te laat vonden, blijkt uit onder meer een anoniem verschenen pamflet met de titel *'t Hollandts Venezoen in Engelandt gebaken*; de prins werd pas benoemd toen het land 'al verkoft, en byna geleverd, en 't gelt per cassa leeg, en geen volck in dienst was'.⁹

In 1672 werd de Republiek aan landzijde aangevallen door het ruim 100.000 man tellende leger van de Franse koning, dat begin juni reeds de Rijnvestingen had veroverd en op 12 juni bij Lobith de Rijn overstak. 'De vijant [doet] sulcke progresse op ons', schrijft Turnor op 8 juni 1672 in reactie op de snelle Franse verovering van enkele belangrijke Rijnvestingen, 'heeft Weesel, Orsoij, Buerick al in drie dage tijts ingenoomme'.¹⁰

Afb. 3 De oversteek van het Franse leger bij Tolhuis. Rechts is Lodewijk XIV afgebeeld. Op de achtergrond banen soldaten op paarden zich een weg door de rivier. Saillant detail is dat de Franse koning zelf helemaal niet aanwezig was tijdens de oversteek. Schilderij door Adam Frans van der Meulen, ca. 1672-1690. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

De Zonnekoning wist zich verzekerd van steun van Christoph Bernhard von Galen, vorst-bisschop van Munster, en Maximiliaan Hendrik van Beieren, keurvorst van Keulen en prins-bisschop van Luik. De provincies Gelderland en Utrecht werden op respectievelijk 18 en 23 juni bezet door de Fransen, terwijl Von Galen begin die maand Overijssel wist te overmeesteren. In een mum van tijd was een groot deel van de Republiek zonder slag of stoot onder de voet gelopen.

DE HOLLANDSE WATERLINIE

De enige bondgenoot die de Republiek op korte termijn nog te hulp kon schieten, was het water. De Hollandse Waterlinie – een strook ondergelopen land tussen Muiden en Gorinchem – maakte een einde aan de snelle opmars van de Fransen. De sluizen werden opengezet en de dijken werden doorgestoken. Dit zorgde voor grote onvrede bij de boerenbevolking: het was immers hún land dat onder water gezet werd. ‘Soo voort in Hollant wort alles onder water geset’, schreef Turnor op 20 juni aan haar man. ‘De liede lijde seer grote schade. Het gekarm van [de] mense en beeste is so groot, dat een steene hart moet eerberme’.¹¹ De totstandkoming van de linie was dan ook niet zonder problemen verlopen. Boeren probeerden de inundaties te saboteren door het ondergelopen land weer leeg te laten lopen. Dreiging met de doodstraf maakte uiteindelijk een einde aan deze praktijken.¹²

De oorlog was dankzij de Waterlinie in een impasse geraakt. Maar de Hollanders waanden zich veiliger dan ze waren. Vanuit de bezette provincies, die zwaar gebukt gingen onder de bezetting, ondernamen de Fransen verscheidene pogingen om de patstelling te doorbreken. Het winterse weer zorgde ervoor dat een aanval over de bevroren Waterlinie steeds waarschijnlijker werd. De Fransen waren van plan ‘door het faveur van het ijs een ravage in Holland te willen doen ende brand te stichten’, schrijft Everard

Booth op 20 december in zijn dagboek.¹³ Het is duidelijk dat er rekening werd gehouden met een Franse aanval op Holland. De anonieme Amsterdamse schutter schrijft dat boeren en weesjongens eind december werden opgeroepen om te ondersteunen bij het ijsvrij maken van de Waterlinie, ‘alsoo de Fransse eenige volkeren bij den anderen rukken en misschien iets over ijs mogten ondernemen’.¹⁴ Op 28 december vernam hij dat de Fransen naar Bodegraven en Zwammerdam waren getrokken.

De Franse bevelhebber François-Henri de Montmorency, hertog van Luxembourg, stak eind december vanuit Woerden de bevroren Waterlinie over. Vermoedelijk was hij van plan door te stoten naar Leiden en Den Haag. Vanwege plots invallende dooi moest hij zich echter terugtrekken. De Fransen gingen vervolgens over tot een verschrikkelijke moordpartij in de Hollandse dorpen Bodegraven en Zwammerdam.

Afb. 4 Portret van François-Henri de Montmorency, hertog van Luxembourg. Prent door Cornelis Martinus Vermeulen, naar schilderij van Hyacinthe Rigaud, 1694. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 5 Eind december werden de Hollandse dorpen Bodegraven en Zwammerdam door de Fransen in brand gestoken. Inwoners werden ernstig mishandeld, verkracht of vermoord. Prent door Romeyn de Hooghe, 1673. Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam.

Hieronder wordt uitgebreid ingegaan op de precieze toedracht van de moordpartij.

CONTRIBUTIES, PLUNDERINGEN EN BRANDSCHATTINGEN

Het plunderen en platbranden van de Hollandse dorpen Bodegraven en Zwammerdam, inclusief het mishandelen van de bewoners, werd verëeuwigd door de beroemde etser Romeyn de Hooghe (afb. 5). Op de voorgrond zijn vrouwen te zien die worden verkracht. Mannen, vrouwen en kinderen worden mishandeld. Op de achtergrond staan huizen en schepen in brand. Een banier bovenaan de prent wordt gedragen door de oorlogsgod Mars en een monsterachtig figuur. Dit figuur draagt een mantel met daarop

de Franse lelie. In zijn hand houdt hij, naast enkele afgehakte hoofden, geroofde buit vast. Uiteraard is dit geen neutrale verwijzing naar de gebeurtenissen: de prent van De Hooghe moest draagvlak creëren voor het anti-Franse beleid van de kersverse stadhouder Willem III.¹⁵

Om de reacties op de verschrikkingen in de twee dorpen te begrijpen, is het nodig enige toelichting te geven op de Franse oorlogvoering. Tot de eerste helft van de 17de eeuw was het gangbaar dat troepen in vredetijd werden afgedankt. Ook was het gebruikelijk dat soldaten lang op hun soldij moesten wachten. Velen leefden dan ook van plundering. Rond 1660 raakten de West-Europese legers steeds meer met de staat vervlochten en kwam het staande leger tot stand. Pionier op dit gebied was Frankrijk, waar

tussen 1667 en 1671 enkele belangrijke legerherformingen werden doorgevoerd.

De groei van het leger was een belangrijke motor achter de staatsvorming. Hoe groter immers de omvang van het leger, hoe groter de kans op misstanden en ongeregelde heden door slecht betaalde soldaten, die door te plunderen in hun levensbehoeften probeerden te voorzien. Niet zelden werden de eigen onderdanen het slachtoffer van plunderende soldaten. Dergelijk geweld kon alleen worden ingedamd door middel van centralisatie en het versterken van de rol van de overheid in legerzaken.¹⁶

Volgens Lodewijk XIV was plunderen verwerpelijk en bovendien funest voor de discipline.¹⁷ Onder vader en zoon Le Tellier, de markiezen van Louvois, Lodewijks ministers van oorlog, werden verscheidene hervormingen doorgevoerd, gericht op zowel proviandering als salariëring. Betere legerproviandering werd mogelijk door het inrichten van permanente voedseldepos, waardoor soldaten niet genoodzaakt waren te plunderen om aan voedsel te komen. Ook werd een contributiesysteem ingevoerd om een einde maken aan willekeurige plunderingen. Het systeem hield in dat de kosten van de oorlog volledig gedragen moesten worden door het bezette gebied, en niet door de Franse bevolking. Franse ambtenaren werden belast met het innen van de contributies.¹⁸

Er werden stappen ondernomen om een einde te maken aan willekeurige plunderingen, maar dat betekende niet dat er daadwerkelijk geen plunderingen meer voorkwamen. Er kwam nu een reguliere vorm van plundering tot stand, waarbij troepen werden ingezet om de betalingen van de contributies af te dwingen. Daarbij werd niet zelden bedreigd met geweld en het in brand steken van huizen; burgers moesten zodanig geterroriseerd worden dat ze aan hun betaalverplichtingen zouden voldoen. Daarnaast werd plundering door de Fransen ook ingezet als strategisch middel om de Republiek op de knieën te dwingen.¹⁹

Voor de bezette provincies in de Republiek hadden het zwaar te verduren. Zij moesten hoge belastingen betalen, levensmiddelen afstaan en kregen te maken met inkwartiering van Franse soldaten. Zo schrijft Booth dat in het bezette Utrecht 'het gekarm ende gekrijt onder de borgerye ider of sijne sware taux' niet te beschrijven is.²⁰ Ook Margaretha, die gevlucht was uit Amerongen, meldt dat de Utrechtenaren gekweld werden 'met swaere belastinge [...], ijae meer alse konne op brenge'.²¹

Tijdgenoten maakten geregeld melding van deze onlusten, waarvan de meeste plaatsvonden in de omgeving van de Hollandse Waterlinie. De anonieme Amsterdamse schutter schrijft op 2 augustus 1672 dat het dorpje Loenen is leeggeroofd, Booth meldt op 12 oktober van dat jaar dat 's-Graveland, Loosdrecht en Breukeleveen 'op barbarische wijze' zijn geplunderd, en Margaretha schrijft op 7 november dat Waverveen 'op acht plaetse in brant [is] gesteecken, dat gans afgebrant is'. Daarbij waren een vrouw en haar pasgeboren kindje verbrand. Dat kwam vaker voor, want ze schrijft dat dit 'im[m]ers seer schricklijcke dinghe [zijn] diemen dagelijks hoort'. Volgens Booth was plunderen voor de Fransen dan ook hun 'dagelijcx werk'.²²

FRANSEN OP GLAD IJS

De plunder- en moordpartij eind 1672 in de dorpen Bodegraven en Zwammerdam bracht een schok teweeg in Holland. De Staten van Holland hielden vanaf het najaar van 1672 al rekening met een vijandelijke aanval over de bevroren Waterlinie. De inwoners van Holland voelden de dreiging. Zo schrijft Margaretha op 15 december dat ze heeft vernomen dat de Fransen 'hebbe geswoore Den Haech te wille plondere'.²³ Eind december waren de Fransen bezig soldaten uit verschillende garnizoenen op te trommelen. Ze 'geven voor iets notabels met dese trouppes op Holland te willen ondernemen', aldus Booth.²⁴

De Franse bevelhebber, de hertog van Luxembourg, verzamelde eind december 1672 zo'n twaalf- à dertienduizend man in Utrecht voor een verrassingsaanval op Holland. Vanuit Utrecht trok hij naar het door Fransen bezette Woerden. Willem III was met een groot deel van het Staatse leger richting Charleroi vertrokken om te proberen de aanvoerlijnen van de Fransen af te snijden. Hierdoor waren veel posten langs de Waterlinie onderbemand. Generaal Moïse Pain et Vin, een Fransman in Staatse dienst, was gelegerd bij de militaire post Nieuwerbrug. Achter deze post lagen Bodegraven en Zwammerdam. In Zwammerdam lagen een aantal Staatse manschappen en bij Bodegraven, het hoofdkwartier van de prins, nam de graaf van Königsmarck als plaatsvervanger de honneurs waar. Omdat het begon te dooien en het ijs te zwak bleek, was Luxembourg genoodzaakt een deel van de troepen terug te sturen naar Utrecht.

Ondertussen had Königsmarck zich teruggetrokken naar de Gouwse Sluis, waardoor Luxembourg niet door kon stoten naar Leiden en Den Haag. Op de terugtocht naar Woerden passeerden de gefrustreerde militairen Bodegraven en Zwammerdam, waar ze op 28 en 29 december behoorlijk huishielden. Nieuwerbrug was op 30 december door Pain et Vin verlaten, waardoor de Fransen zich na hun moord-, verniel- en plundertocht via Bodegraven en Nieuwerbrug zonder tegenstand terug konden trekken in Woerden en daarna terug naar Utrecht.²⁵

Op 30 december schrijft de Amsterdamse schutter dat Bodegraven en Zwammerdam 'ten gronde toe afgebrand [zijn] met kerken en al'.²⁶ Het nieuws over de moord- en brandpartij werd verspreid door vluchtelingen afkomstig uit (de buurt van) de twee dorpen. Op 3 januari 1673 meldt *De Oprechte Haerlemse Courant*:

Afb. 6 Op deze 18de-eeuwse kaart is de tocht van Luxembourg, eind december 1672, door de auteur aangegeven. Detail van prent uitgegeven door Hendrik de Leth, 1740. Collectie RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden.

Men weet hier niet genoegh te spreekken hoe vreeselijck de Fransse met de Plaetsen Bodegrave en Swammerdam hebben omgegaen, die geene, welcke daer hebben wesen sien, hebben niet alleen de Huysen verbrant en geruineert gevonden, maer oock veel doode Lijcken, die, naeck uytgeschut, door den Brandt voort zijn beschadight.²⁷

Op 26 januari, een maand na de gebeurtenissen, volgen gruwelijke details in de brieven van Turnor. Zo zou een vrouw ‘in preesensi van haer vader geschoffeert’ zijn, waarna haar borsten werden afgesneden en buskruit in de wonden werd gewreven. Dergelijke verhalen komen later in veelvoud terug in contemporaine geschiedwerken, waarin de gruwelijkheden breed werden uitgemeten.²⁸

De verhalen over de gruwelen schokten de publieke opinie. Dat kwam niet per se door de aard van de gebeurtenissen, maar door de toedracht

ervan. Het was volgens 17de-eeuws krijgsgeschiedenis namelijk toegestaan dat de aanvallende partij bij inname van een sterke vesting de vrouwen verkrachtte en alle inwoners in de weerbare leeftijd vermoordde. Daar zit nou net de crux: Bodegraven en Zwammerdam waren helemaal geen sterke vestingen. De Fransen konden dan ook geen enkele rechtvaardiging aanvoeren voor hun moord- en plundertocht in de Hollandse dorpen.²⁹ Het lot van Bodegraven en Zwammerdam werd een symbool voor de Franse tirannie. Pamfletten en contemporaine geschiedwerken verfoeiden de Franse wreedheden. Door middel van beeld en geschrift kwam de oorlog in Holland dichterbij dan ooit.

DE WICQUEFORT EN ANDERE GESCHIEDSCHRIJVERS

De vraag naar verhalen over de gruwelen was groot. De Hollandse uitgevers speelden hier handig op in. Veel van deze werken hadden dan

Afb. 7 Het interieur van een boerderij, waar soldaten een bedstee in brand hebben gestoken. Op de grond liggen enkele mensen en een afgehakt (kinder)hoofd. In de schoorsteen bungelen benen van mensen die hierin zijn opgehangen. Prent door Romeyn de Hooghe, 1673. Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam.

ook een propagandistisch doel: ze waren uiterst anti-Frans en hemelden de prins van Oranje op.

Pamflettisten schroomden niet om de lezers een spiegel voor te houden. Zo schreef pamflet-tist A.T. Verduyn dat de inwoners van de Repu-bliek de ellende op zichzelf hadden afgeroepen, door Franse kleding te dragen en Franse woorden te gebruiken. Daardoor had de Republiek zich volgens hem aan de vijand overgegeven. Alleen vaderlandsliefde en vertrouwen in de prins van Oranje konden het land nog redden.³⁰ Ook de Nederlandse diplomaat Abraham de Wicquefort, die werkzaam was aan verschillende buiten-landse hoven, riep in zijn boek *Advis Fidelle* (1673) op om de overheid te gehoorzamen en de prins te respecteren, omdat de prins 'commande vos armes, & [...] combat pour vous'.³¹

De Wicquefort heeft zijn betoog hoogst-waarschijnlijk gebaseerd op ooggetuigenversla-gen. Tussen zijn inbeslaggenomen papieren, die liggen in het Nationaal Archief, bevindt zich een klein briefje waarop verschillende personen een verklaring afleggen. Zo verklaarde ene Cornelis Veerman dat verschillende personen in hun schoorsteen waren opgehangen, 'om de luijden gelt aff te persen'.³² Het verhaal in *Advis Fidelle* werd geïllustreerd met een prent van Romeyn de Hooghe (afb. 7). Veel geschiedschrijvers die in de jaren daarop over de Hollandse Oorlog schre-ven, baseerden hun stukken over Bodegraven en Zwammerdam op De Wicquefort, waarbij ze tevens de prenten van Romeyn de Hooghe her-drukten. Dergelijke werken waren zeer populair. Het lot van de Hollandse dorpen werd zo onder-deel van de collectieve herinnering. Het was een gebeurtenis die indruk maakte en die de inwo-ners van de Republiek niet snel los zou laten.

Illustratief is de opmerking van Isaac Pool, die in juni 1674 samen met zijn vrouw een reis in de buurt van de Waterlinie maakte. Met eigen ogen kon hij de ravage aanschouwen die de Fransen anderhalf jaar daarvoor hadden aan-gericht. Te Zwammerdam was het 'soo disselaat [...] dat men nouwelijcx e[en] huys meer vinden

kost'. Bodegraven vergelijkt hij met 'de verwoes-tingh van Jerusalem, [...] soo schrickelyk dat in hart kromp en tot schryven beweeghden'.³³

BESLUIT

Hoewel de Hollandse Waterlinie de Fransen in eerste instantie buiten de deur had gehouden, was het eind december 1672 toch raak met de verwoestingen van Bodegraven en Zwammerdam. De Hollanders realiseerden zich dat Holland en het door de Fransen bezette gebied slechts van elkaar werden gescheiden door een strook water. De oorlog kwam dan ook ineens heel dichtbij.

De Franse plundertochten waren een inte-graal onderdeel van de Franse oorlogstactiek. De legerhervormingen die onder Lodewijk XIV werden doorgevoerd hadden geen einde gemaakte aan het plunderen en brandstichten, maar er kwam wel een meer reguliere vorm van plunderen tot stand. De gedwongen leveranties, in de vorm van contributies, waren gebruikelijk voor de oorlogvoering in de tweede helft van de 17de eeuw. Hoewel de burgerbevolking klaagde over de hoogte van de contributies, waren de gedwongen leveranties een geaccepteerde prak-tijk. Het zonder enkele reden plunderen, plat-branden en uitmoorden van een dorp was dit echter niet. Voor het bloedbad in de dorpen Bodegraven en Zwammerdam konden de Fran-sen geen enkele rechtvaardiging aanvoeren.

Het lot van de Hollandse dorpen leverde een strakke omlijning voor het vijandbeeld dat 17de-eeuwers van de Fransen hadden. Het anti-Franse, pro-Willem III drukwerk dat verscheen vlak na de moordpartij in Bodegraven en Zwammerdam, verafschuwde de Franse wreedhe-den en bood een draagvlak voor het beleid van de kersverse stadhouder. De inwoners van de Repu-bliek werden opgeroepen om de strijd niet op te geven en vertrouwen te hebben in de prins van Oranje. Bodegraven en Zwammerdam kwamen symbool te staan voor de Franse moord- en plun-derzucht: de Franse tirannie.

‘Amsterdam is geen Parijs’

De Franse opmars naar de Schouwburg

In het Rampjaar moet de Schouwburg van Amsterdam de deuren sluiten. Vanaf april, na de oorlogsverklaringen van Engeland en Frankrijk, lopen de recettes reeds terug.¹ Vier decennia achtereen was de Amsterdamse Schouwburg het hart van het uitgaansleven, maar in juni 1672 valt het stadstheater stil. Pas vijf jaar later zal het publiek weer welkom zijn.

In de loop van het Rampjaar trekken de voorstellingen al wisselende bezoekersaantallen. Het stuk *Karel Stuart*, dat het proces en de executie van de voormalige koning van Engeland, Karel I, framet als een Engelse misdaad, vestigt zelfs een jaarrecord. Maar de truc van vijandig sentiment werkt niet bij de hierop volgende voorstelling van *Parysche bruiloft*. Admiraal Coligny en de beruchte Franse Bartholomeusnacht trekken amper publiek. De klucht *Krijn onverstant*, die deze voorstelling besluit, is een treurig feestje. Acteur Jillis Noseman, die in de glansrol van Krijn jenever zuipt, lalt en zingt tot hij erbij neervalt, speelt voor een vrijwel lege zaal.

Al lijkt de oorlog de evidente aanleiding, toch wordt in de geschiedschrijving veel gespeculeerd over de sluiting van de Amsterdamse Schouwburg. Waarom gaat het theater dicht, waarom duurt de sluiting tot zo ver na het Rampjaar, en wat gebeurt er precies bij de heropening? De eerste meerledige verklaring dateert al van vlak na de heropening, en is van de Amsterdamse theatermaker Andries Pels. Zijn woorden, zoals geformuleerd in *Gebruik en misbruik des tooneels*, suggereren dat de oorlog niet de enige verklaring is. Vóór de sluiting zou er op artistiek gebied maar weinig hebben gedeugd. Als voorbeelden noemt hij de programmering, en wel precies de twee opvoeringen van vlak voor de sluiting:

Uit d'oorlog is alleen zulk sluiten
niet gesprooten;
Maar Karel Stuart op het
haatelijkst vertoond,
En Vrankryk in den moord des Admiraals
gehoond, [...]
Was eerder de oorzaak van dat sluiten op
't beveelen
Der burgemeest'ren.²

Het is de vraag of de toneelstukken over de dreigende vijand inderdaad mede aanleiding tot sluiting zijn geweest. Weliswaar zou *Karel Stuart* na de sluiting niet meer terugkeren, maar *Parysche bruiloft* blijft nog dertig jaar in het aanbod. De verklaring moet met de nodige bronnenkritiek gelezen worden, zoals de eerste grote theaterhistoricus J.A. Worp trouwens al heeft gedaan. Pels was immers een rabiate tegenstander van het oude Schouwburgbeleid en achtte alle politiek, evenals bewerkingen van bijbelstof, ongepast voor het podium. Niettemin brengt het Rampjaar een merkbare verandering en koerswijziging teweeg in het artistieke en zakelijke

beleid van de Schouwburg. Deze bijdrage brengt in kaart wat in de Schouwburg veranderde na de heropening, om te achterhalen wat de redenen voor de langdurige sluiting zijn geweest.

VOOR WIE MAAKT DE SCHOUWBURG TONEELKUNST?

Gedurende zijn bijna twintig jaar lange zit in het bestuur heeft Schouwburgdirecteur Jan Vos een breed publiek willen bedienen en het bezoek aan de Schouwburg tot een spectaculaire belevenis gemaakt voor oog en oor. De bezoekerscijfers groeiden sinds zijn aantreden in 1647 gestaag en hebben de eigenaren, het Burgerweeshuis en het Oudemannenhuis, bepaald geen windeieren gelegd. Al die tijd uitte de kerkenraad in Amsterdam, de eeuwige tegenspeler van het stadstheater, kritiek op de nieuwe tempel van verderf. Met regelmaat richtte de kansel in woord en geschrift vermaningen en veroordelingen tegen het ongebreidelde vermaak, de schijnwereld van travestieën en de vrouwen op het publieke toneel. Maar het succes van de Schouwburg vormde een adequaat schild en maakte de vrome vijand tot een tandeloze tijger. Weerstand had tot dan toe weinig gevolgen.³

De oorlogsdreiging van 1672 gaf de kerkenraad het gezag om aan te sturen op sluiting van de Schouwburg en het Amsterdamse publiek op te roepen tot inkeer en ingetogenheid. Gods toorn en de ondergang van de Republiek moesten koste wat kost afgewend worden. Er was dus van buitenaf aangestuurd op sluiting. Maar de grote gebeurtenissen op het wereldtoneel zetten ook binnen het Schouwburgbestuur de verhoudingen op scherp. Er broeiden namelijk al een tijd lang ideeën voor een radicale breuk met de traditie. Een herstart werd vooral bepleit in

Afb. 1 Portret van Jan Vos, toneelschrijver en directeur van de Schouwburg van 1647 tot 1667. Tekening door Jan Lievens, ca. 1660. Collectie Städel Museum, Frankfurt.

elitaire kringen die zich spiegelde aan ontwikkelingen in Frankrijk en het theater van Parijs. Het intellectuele Frans-classicisme dat daar de boventoon voerde onder academici en in de hofkringen, was voor deze Amsterdamse toneelliefhebbers een lichtend voorbeeld. Zo wilde toneelliefhebber en mededirecteur Lodewijk Meijer in de jaren voorafgaand aan het Rampjaar de tot dan toe relatief spontaan geproduceerde en door een breed publiek geconsumeerde voorstellingen in Amsterdam naar Franse leest modelleren tot een geprofessionaliseerde en vanuit de doctrine geregleerde aangelegenheid. Het systeem van repertoirevorming en acquisitie, waarbij iedereen in Amsterdam de kans had om 'uyt liefde' stukken aan te leveren zodat er een brede maatschappelijke betrokkenheid bij het theater was, moest volgens hem bijvoorbeeld vervangen worden door betaalde opdrachten onder een selecte groep toneelschrijvers.

De eerste poging tot cultuurverandering deed Meijer toen hij als jonge *doctor medicinae* van de Leidse academie terugkeerde naar Amsterdam en in het seizoen 1665-1666 zitting kreeg in het bestuur van de zes Schouwburgregenten. Aan de andere kant van de tafel zat de machtige en succesvolle Jan Vos, die met zijn visie de Schouwburg vaak tot de nok toe wist te vullen, en daarmee de beurzen van de eigenaars. Voor Meijers visie was onder Vos geen ruimte. En zelfs toen de 'eeuwige theaterdirecteur' in 1667 kwam te overlijden, hield het bestuur vast aan de oude lijn. Sterker nog, Meijer werd bedankt voor zijn diensten en met pek en veren het theater uit gebonjourd.

Zijn plannen zette Meijer vervolgens van buitenaf voort. Kort na zijn congé richtte hij in 1669 het academische genootschap Nil Volentibus Arduum (kortweg Nil) op. Met geestverwanten discussieerde hij er over kunst en samenleving, terwijl het staande Schouwburgbeleid en de directie onophoudelijk afgekraakt werden. Een geducht wapen was het uitbrengen van speelteksten uit Parijs in Nederlandse

vertaling. 'Nooit op de Schouwburg vertoond' stond er op de titelpagina's. Ook de polemische voorwoorden bij die vertalingen waren bedoeld om het zittende bestuur te berispen voor wat binnen de muren van het theater werd vertoond. Ander geschut zette Nil in tijdens de dagelijkse bezoeken aan de gerenommeerde toneelboekhandel van Jacob Lescaijle op de Dam. Te midden van zo'n beetje alle speelteksten uit het repertoire van de Schouwburg waren heftige woordenwisselingen aan de orde van de dag. Op gezette tijden, dagelijks tussen elf en twaalf, kon je de druktemakers daar 'het winkeltje sien proppen' om hun zegje te doen.⁴

De heren van Nil Volentibus Arduum waren elitaire intellectuelen en zo werden ze vanuit de Schouwburg ook gezien in deze periode voor het Rampjaar. Een acteur uit de theatercompagnie schildert ze af als een groepje 'gestudeerde lieden, ervaren in veelderhande taalen en wetenschappen, die elk een karakter voeren met was en zeegel, wiens naamen met bijzondere tijtlen zijn verrijkt'.⁵ Dat is geen karikatuur; vrijwel alle leden van Nil hadden in het Latijn aan de academie gestudeerd en voerden de titel van doctor. Met de gewone man of vrouw hadden ze niet veel op, laat staan met het brede publiek dat slechts een paar stuivers neertelde om de Schouwburg te bezoeken. Gezeten in de loges of vanuit de hogere rang keken ze letterlijk neer op de meute die staande in het halfruim de voorstelling volgde en van dichtbij het spektakel becommentarieerde. Onomwonden zetten ze de zaak op scherp met de vraag 'of men de voornaamste, de geleerste, en de verstandigste der burgeren, dan of men 't gemeene volk, ja 't graauw zelf, tot dat tijdverdrijf noden; en of men de ooren, dan of men de oogen voldoen moet'.⁶ Het is een vraag van alle tijden, maar vlak voor het Rampjaar maakte ze in Amsterdam de groeiende kloof duidelijk tussen enerzijds een elite die zich spiegelde aan het Parijse toneelleven en anderzijds het brede publiek dat in de jaren van Vos massaal de weg naar het stadstheater had weten te vinden.

Afb. 2 Verschillende rangen in de zaal van de Schouwburg. Het 'ruim' met de staanplaatsen is omwille van het beeld leeggelaten; door de toegangsdeur kijkt wel iemand naar binnen. Uitsnede van prent door Salomon Savery, 1658. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

DE HERSTART

Na de sluiting in juni 1672 weet niemand wanneer of hoe het eerste publieke theater van Amsterdam, en van de hele Nederlandstalige wereld, ooit weer in bedrijf gaat. De kerk houdt de boel het liefst zo lang mogelijk op slot. Ook de meningsverschillen over de koers en kwaliteit van het theater zorgen ervoor dat acteurs en publiek vreselijk lang op het moment van de heropening moeten wachten. Pas in 1677 geven de burgemeesters gehoor aan het dringende verzoek van het Burgerweeshuis en het Oudemannenhuis om het theater te mogen heropenen. Dat gebeurt na ampel beraad en onder voorwaarden, want ook de burgemeesters van de stad hebben 'van ter sijden' het geluid opgevangen dat de Schouwburg in de jaren voorafgaand aan de sluiting niet bestuurd werd 'als wel hadde behoord'.⁷ Wie het stadsbestuur ingefluisterd heeft, is niet duidelijk, evenmin of het geluid uit kringen van de kerkenraad afkomstig was dan wel van Nil. Duidelijk is wel dat de heropening gebeurt onder verscherpt toezicht. Er komt een reorganisatie van het bestuur en er volgen ingrepen in het aanbod.

De benoemingen voor de Schouwburg-directie laten zien dat Lodewijk Meijer na het Rampjaar en de sluiting die volgde, niet alleen het stadstheater weer binnenkomt, maar dat de Franse koers nu de overhand heeft in het bestuur. Onder de zes bestuursleden zijn naast Meijer nog twee geestverwanten van Nil geïnstalleerd, Andries Pels en de arts Johannes Bouwmeester. Verder besturen de jurist Jacob Matham en de hoogleraar welsprekendheid Petrus Francius. De enige die resteert uit het tijdperk van Vos, is Tobias van Domselaer.⁸ De notitie van de Amsterdamse burgemeesters over de aanstellingen geeft blijk van hun instemming met een nieuwe koers voor de Schouwburg. Aangezien er, aldus het 'Memoriael', door slecht bestuur 'veel misbruycken en onregeltheden ingeslopen' waren, zal de Schouwburg zich voortaan ten doel stellen een 'nut en leersaem tijdverdrijf' te zijn 'ten meesten stichtinghe der jeugd en oirbaer van de Godshuizen'. Het theater zal zo gevrijwaard blijven van 'alle aenstotelijkheid soo tegens de eerbaerheid en betaemlijkheid der Seden, alsmede van Godsdienst'.⁹ De burgemeesters geven in deze bewoording een aanwijzing over wie hen heeft ingefluisterd. Want

Afb. 3 Titelprent van Andries Pels, *Gebruik en misbruik des tooneels* (tweede druk; Amsterdam 1706). De vrouw rechts op het podium is Goede Reden, Onderzoek en Vinding. Met haar zweep ranselt ze Onwetenschap van het toneel. Links staan de personificaties van het treur- en het blijspel. Prent mogelijk door of uit atelier van Romeyn de Hooghe, 1706. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Afb. 4 Titelprent van *De gelukke list, of bedrooge Mof* (tweede druk; Amsterdam 1702). Nachtelijk tafereel op de Keizersgracht voor de poort van de Schouwburg. Prent naar ontwerp van en mogelijk door Romeyn de Hooghe. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

al wordt religie genoemd en kunnen de woorden ‘eerbaerheid’ en ‘betaemlijkheid der Seden’ evengoed afkomstig zijn uit de kerk, het woordje ‘misbruyck’ verraaft dat de taal van Meijer en Pels is overgenomen; het staat zelfs in de titel van het leerdicht *Gebruik en misbruik des tooneels*, het theaterwetboek van Nil (afb. 3).¹⁰

De programmering verandert onder het nieuwe bestuur aanzienlijk. Voor de klucht *Krijn onverstant*, waarmee de deuren dichtgingen in het Rampjaar, is nu geen plek meer; geen dronken gelal of plat-Amsterdams vloekende wijven meer op het podium. Gaten die door de zuivering in het repertoire van de Schouwburg

ontstaan, worden gevuld met nieuw materiaal, zoals in 1682 met het nieuwe kluchtspel *De gelukke list, of bedrooge Mof*.¹¹ Deze aanwinst is niet zoals voorheen ‘uyt liefde’ aan de Schouwburg geschonken door een eenvoudige toneelschrijver als de acteur Jillis Noseman; zulke geschenken neemt het bestuur niet meer aan. De nieuwe klucht is het werk van bestuurder Andries Pels en schatplichtig aan het Parijse stuk *La folle querelle ou la critique d’Andromaque*, waarbij de setting naar Amsterdam is verplaatst.¹²

Of *De gelukke list* als klucht geslaagd is, is zeer de vraag. Maar interessant is wel de Amsterdamse setting waarnaar Pels het Franse spel

transposeert. De klucht speelt namelijk rond de Schouwburg. De eerbare jonheer in de hoofdrol, die zijn geliefde weer op het rechte pad weet te brengen, is een fervent toneelbezoeker, terwijl zijn twee beste vrienden acteurs zijn uit de theatercompagnie. Het drietal staat aan het begin van het toneelstuk voor de poort van de Schouwburg op de Keizersgracht. Ze komen net uit de voorstelling van *Andromache*, en die nieuwe theaterervaring geeft aanleiding tot serieus napraten.

De grote vraag die de mannen bezighoudt, betreft 'met wat slag van Spellen dat men 't volck wel 't meest kan behaagen'. Ze hebben het dus over de geschikte programmering voor de Schouwburg.¹³ De discussie schiet in de hoogste versnelling als een van de twee acteursvrienden zijn visie geeft. Welk soort toneelspelen de mensen het meest behaagt?

'Zo gelyk Andromache', stelt hij. De titel klinkt als de grote Griekse tragedie van Euripides, maar hier bedoeld is de Frans-classicistische bewerking *Andromaque*, die in 1667 voor het eerst in Parijs werd gepubliceerd en waarmee Jean Racine doorbrak als toneelschrijver.¹⁴ De Nederlandstalige versie voor de Schouwburg is gemaakt door niemand minder dan directeur Lodewijk Meijer en onder de titel *Andromache* sinds 1678 in Amsterdam te zien.¹⁵ Nadat Meijer de Franse tragedie vertaalde en bewerkte voor het lokale publiek, heeft zijn vriend Pels daarover geschreven in een klucht, die wat personages, setting en decor betreft weliswaar Amsterdams is en zich rond het stadstheater afspeelt, maar op zijn beurt ook schatplichtig is aan een Franse bron. Na het Rampjaar en de *Guerre de Hollande* lijkt het, kortom, een en al Parijs in de Amsterdamse Schouwburg.

AMSTERDAM IS GEEN PARIJS

De Franse koers van de Schouwburg kan niet iedereen bekoren. Zoveel maakt de verdergaande discussie van het drietal op het podium wel duidelijk. 'Wie drommel zou zo een vodde als Andromaché gevallen?' schiet de jonge toneelliefhebber uit zijn slof. Hij zegt veel liever naar het theater te gaan voor populaire Spaanse tragikomedies uit het oude repertoire, en vertegenwoordigt in de discussie de tegenstanders van de vernieuwing. Op het podium keurt hij de nieuwe mode uit Frankrijk af, zoals iemand als Joan Dullaart dat bijvoorbeeld in werkelijkheid deed. De toneelschrijver die Karel Stuart 'uyt liefde' aan het stadstheater had geleverd en van wie er voor de sluiting nog vijf andere repertoirestukken deel uitmaakten van de programmering, uitte zich in een woedende brief aan de Schouwburg. Geen goed woord heeft hij over

Afb. 5 Titelpagina van Jean Racine, *Andromaché*. Vertaald door Nil Volentibus Arduum (Amsterdam 1678). Collectie Bayerische Staatsbibliothek, München.

voor de arrogantie van Nil Volentibus Arduum, laat staan voor de Franse koers: 'Amsterdam is geen Parijs'.¹⁶

Anders dan we misschien geneigd zijn te denken, heeft de weerstand tegen de Parijse toestanden in de Amsterdamse Schouwburg niets te maken met sentimenten na de oorlog. Net zoals enige decennia eerder de onafhankelijkheids-oorlog tegen Spanje de voorliefde voor Spaanse *comedias* niet in de weg stond, lijkt de rivaliteit tussen beide landen de culturele oriëntatie van Amsterdam eerder te stimuleren. De Franse cultuur is een belangrijke bron van inspiratie.¹⁷ Het bezwaar tegen *Andromache* en de nieuwe mode is van dramaturgische aard. Ook dat blijkt uit de discussie van het drietal in *De gelukte list*. De jonge toneelliefhebber, die zo fel uit de sloof schoot toen de naam *Andromache* viel, beweert namelijk vaak genoeg onder het publiek te zijn geweest om te weten waarvoor mensen naar het stadstheater komen. Hij voorspelt dat het nieuwe toneel uit Frankrijk in Amsterdam geen bezoekers trekt. In niets lijkt het immers op het populaire theater van Vos, het is oersaai: 'Daar spelen maar acht spreekende persoonen in'. Het spel beweegt amper, alles bevindt zich van het begin tot het eind op dezelfde plaats, er zijn geen wisselingen van tonelen of decors. En ze doen er 'niet als praten', klaagt hij. Zo'n stuk vindt men misschien wel interessant om te lezen, maar is gortdroog op het toneel: 't Woeld niet onder malkander, 't gaat alles zo droog, En 't heeft geen vermaakelykheid altoos voor het oog'.¹⁸

De visie van een 'Frans Amsterdam' is weliswaar krachtig, de praktijk blijkt weerbarstig

Het mag dan flink wat kritiek zijn, het oordeel van de jonge toneelliefhebber uit *De gelukte list* is onderdeel van het spel. Deze jongeling moet nog veel leren; de personagelijst voorin het toneelboekje kwalificeert hem voor alle duidelijkheid als 'onbedrevene liefhebber van toneel-spellen'. Tot een beter oordeel zou hij volgens de twee ervaren Schouwburgacteurs kunnen komen door studie te maken van de Franse school. Het drama van Pierre Corneille zou het voorbeeld moeten zijn, en dan niet diens vroege Spaanse toneelstukken maar juist de latere tragedies die zuiver classicistisch zijn, inclusief zijn theorievorming daaromtrent en 'wat hij zelf van zijn Spellen zeid'. Voorts wordt de Franse komedieschrijver Philippe Quinault als lesmateriaal geadviseerd om de 'geestige zin'. En natuurlijk de auteur van *Andromaque*, Jean Racine, 'daarje de regels van de kunst zult vinden, en deftigheid van zin en reden'.¹⁹

DE KLUCHT ALS GROTE VERLIEZER

Met zo'n radicale koerswijziging zou je verwachten dat veel van wat er vóór het Rampjaar onder Schouwburgdirecteuren als Jan Vos is opgebouwd, overboord gaat. Dat is opvallend genoeg toch niet het geval. Enkele oude nummers zoals *Karel Stuart* zijn weliswaar niet teruggekeerd, maar het overgrote deel van de kassuccessen die het theater tot aan het Rampjaar in het repertoire heeft verzameld, behoudt een plek in het aanbod. Wellicht omdat inkomsten een zwaar-

wegend argument vormen bij de exploitatie van het theater. De visie van een 'Frans Amsterdam' is weliswaar krachtig, de praktijk blijkt weerbarstig. Voor liefhebbers van Spaans toneel blijft er genoeg te genieten. En zelfs de vloekende en tierende moordpartijen in de wraaktragedie *Aran en Titus* van Jan Vos zelf komen onverminderd op het toneel.

Afb. 6 Portret van de Franse toneelschrijver Jean Baptiste Poquelin Molière. Prent door Jan Punt, 1740. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Grote verandering is er wel voor de kluchten, die als toegift bij de voorstelling het publiek nog even lekker laten lachen. Het zijn deze platte eenakters die door het nieuwe bestuur systematisch uit het aanbod worden gehaald. De werken van Jillis Noseman, met weinig verhullende titels als *Lichte Klaartje* en *Krijn onverstant* of *Dronckemanshel*, keren niet meer terug of beleven nu hun laatste voorstelling. Hetzelfde lot treft *Stijve Piet* en Jan Vos' eigen klucht *Oene*. Onwielvoeglijke lustscènes, de triomf van de slechtheid en grove taal zijn de succesformule van deze kluchten, maar vallen buiten de nieuwe normen van de *bienséance*. Het wordt een slagveld. Van de 31 kluchten uit het oude repertoire

verdwijnen er na het Rampjaar maar liefst negentien.²⁰ Het 'misbruyck' van het toneel, waarover de Amsterdamse burgemeesters bij de heropening waren ingefluisterd, zat dus voornamelijk in de traditionele kluchten, met 'alle aenstotelijkheid soo tegens de eerbaerheid en betaemlijkheid der Seden'. Twee op de drie zijn het slachtoffer geworden van de koerswijziging.

Wat ervoor in de plaats komt, laat zich raden. Het moment is aangebroken voor Franse humor. Tussen 1678 en 1683 beleeft de Parijse koning van de lach, Molière, een grandioze intocht in de Schouwburg, met maar liefst zeven premières.²¹ Veelzeggend is een van de eerste nieuwe kluchten, *De liefdendokter*, de Amsterdamse versie van *L'Amour médecin*. Hier valt genoeg te lachen om een vrek van een vader die uit angst om zijn kapitaal te verliezen zijn dochter geen toestemming wil geven om met haar grote liefde te trouwen. Zij veinst ziekte, en de dokter komt op bezoek. Die diagnosticeert de patiënt op amoreuze wijze en adviseert als remedie te trouwen. Zo komt alles goed en worden de twee jonge geliefden toch verenigd, want de dokter ontdoet zich van de vermoeding en blijkt de minnaar. Bij wijze van recept presenteert hij een huwelijksakte: 'De Dochter wordt een blijde Bruydt, het kluchtspel gaat al lachend uyt'.²² In plaats van het immorele bedrog van de oude klucht, waar slechtheid mocht triomferen, speelt hier een zoet bedrog dat leidt tot een rechtvaardige uitkomst, en dat alles in beschaafde taal. Het voorwerk zet het volle licht op Frankrijk en op Molière als de nieuwe sterauteur van de Schouwburg. Weg dus met de 'kluchten vol ontuchtigheid' die als 'kankers in de goede zeden' de jeugd op slechte ideeën brengen en 'voor tedere ooren niet weynigh aanstootelijk' zijn. Molière, de 'doorluchtige Fransman', wijst de weg naar 'onlasterbare' lach. Er blijkt een goede markt voor de truc van het verliefde meisje en de verklede dokter, de klucht blijft decennialang in het stadstheater te zien.

Hoewel de Schouwburg na het Rampjaar in theorie afscheid neemt van de succesvolle populaire traditie van de eerste veertig jaar, is in de praktijk de knip uitsluitend in het luchtige segment radicaal ten uitvoer gebracht. Gelachen wordt er vanaf de heropening nog wel, maar niet meer om die traditionele kluchtige typetjes die

met de drinkkan in de hand in plat-Amsterdams de boel op stelten zetten en glorieus ten onder gaan. *Krijn onverstant* is passé, Jan Vos is geweest. De nieuwe sterren zijn Corneille, Racine en Molière. Na het Rampjaar en de oorlog is Frankrijk dichterbij dan ooit. Amsterdam is een beetje Parijs.

Afb. 7 Het bezoek van de dokter.
Schilderij door Jan Steen, ca. 1657-1666.
Collectie Apsley House, Londen.

Druk, lees en huiver

Vroege herinneringen aan het Rampjaar

De inval en bezetting van de Republiek in 1672-1674 hadden een enorme impact. Het drukkersbedrijf speelde een grote rol in de vormgeving hiervan, vooral in het canoniseren van gebeurtenissen. Literatuur die in de nasleep werd gedrukt – prenten, kronieken, schoolboeken, liedboeken – bleef tot in de 18de eeuw relevant voor een breed Nederlands publiek.

In 1689 gaf de Amsterdamse drukker en uitgever Jan Claesz ten Hoorn een nieuw *Reis-boek door de Vereenighde Nederlandsche Provincien* uit. Dit reisboek, bestemd voor kooplieden en andere ‘reizende lieden’, gaf een gedetailleerde beschrijving van Nederland: logementen, voorzieningen in haar buurlanden, reisafstanden, en, speciaal voor de nerveuze reiziger, een aantal gebeden.¹ Ten Hoorn was een trotse Hollander en deze toeristengids had veel aandacht voor de grote Hollandse steden, met name voor Amsterdam, Ten Hoorns eigen stad. De lezer werd vertrouwd gemaakt met stedelijke bezienswaardigheden, tips voor de beste herbergen en de vertrektijden voor de trekschuiten, en kreeg een beknopte geschiedenis van elke stad. De gids geeft een interessant inzicht in wat men in de 17de eeuw verstond als de meest relevante lokale geschiedenisfeiten, van het verre verleden tot het heden. Het is ook opvallend hoe de toon van zijn stadsbeschrijvingen veranderde toen Ten Hoorns gids aan de rand van Holland kwam. Hij eindigde het stuk over Woerden met de volgende zin:

Wanneer de Franschen in den jaare 1672 met een ontsaglijk leger op de Nederlanden kwamen afzakken, en deze stad, nevens veele anderen, in der zelve macht was gevallen, hebben d’inwoonders geweldig

veel van de baldaadigheid en wreedheid der soldaaten moeten lyden.²

Bij Naarden stond Ten Hoorn ook stil bij de recente gebeurtenissen van het Rampjaar, en eindigde hij met soortgelijke feiten. Hier bleef het niet bij, want het *Reis-boek* nam de lezer mee naar de andere provincies van de Republiek. Ten Hoorn besteedde weer een substantieel deel van zijn geschiedkundige inhoud aan de vernietiging tijdens het Rampjaar. Utrecht had 'ook geweldig veel van de Franschen geleeden [...] wreede bloedzuigers', terwijl Gelderland 'bezeten geweest' was door de 'geldzuchtige en bloedorstige' Fransen; eenzelfde verhaal werd verteld over Nijmegen, Tiel en de provincie Overijssel.³

Het is begrijpelijk dat Ten Hoorn zoveel aandacht had voor de nasleep van het Rampjaar. In 1689, vijftien jaar nadat de troepenmachten van Frankrijk, Munster en Keulen de Republiek hadden verlaten, waren de gevolgen nog overal in de Republiek zichtbaar. Het landschap was op

veel plekken met littekens bedekt: ondergelopen polders, de ruïnes van landgoederen en kastelen, afbrokkelende huizen en verwaarloosde boerderijen.⁴ In 1674 en 1675 reisde de kunstenaar Isaac Sorious door de provincie Utrecht en tekende verschillende scènes van de verwoestingen. Hij etste uiteindelijk dertien afbeeldingen van geplunderde en verbrande dorpen en kastelen, die als één serie werden verkocht. Ze werden ook gebruikt als illustraties in *Het Ontroerde Nederlandt*, een eigentijdse kroniek van de Hollandse Oorlog van Tobias van Domselaer.⁵ Het was juist opvallend als ergens in de voormalige militaire zone geen schade te zien was. Toen de jongeman Coenraad Ruysch in mei 1674 een reis maakte van Holland naar Duitsland, stopte hij in Groningen. In de stad aangekomen merkte hij verbaasd op: 'Wij vonde geene of weijnich scaden aen de wallen gelijk oock aen de huijsen, maer wij selve veel mosten gelede hebben, dewijle, alles gerepareert sijnde, de nieuwe steene nevens de oude daer van blijk waeren'.⁶

Afb. 1 Het slot bij Breukelen, verwoest door de Fransen in 1672. Prent door Isaac Sorious, 1672-1676. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

RAMP EN VERDERF

De inval en bezetting van de Republiek in de jaren 1672-1674 hadden verstrekken gevolgen. De bezetters, die voornamelijk in steden in Utrecht, Gelderland en Overijssel

huishielden, maar ook aan de randen van Holland, Friesland en Groningen, hadden bijna twee jaar lang hoge 'contributies' afgedwongen, gepaard met inkwartieringen van soldaten. Toen ze vertrokken gijzelden ze voorname burgers en werd elke plek gebrandschat. Het platteland moest er evenzeer onder lijden. Sommige plaatsen waren 'zoodanig bedorven dat in lange tijden dezelve in geen staet van hare op te brengen zullen kunnen worden hersteld'.⁷

Zelfs toen de bezetters verdreven waren, was de ellende nog niet voorbij. De Hollandse Oorlog hield tot 1678 aan en de financiering van het Staatse leger vergde een ongekenne hoeveelheid geld. Tussen 1672 en 1678 hieven de Staten van Holland maar liefst vijftien buitengewone belastingen (Honderdste en Tweehonderdste Penningen), en eisten nog veertien gedwongen leningen daarbovenop. De belastingdruk ging met de vrede iets omlaag, maar bleef hoger dan voor het Rampjaar. De vrede duurde bovendien niet lang. Tegen de tijd dat Ten Hoorn zijn *Reis-boek* uitgaf was de Republiek opnieuw in oorlog verwickeld met Frankrijk, van 1688 tot 1697 en nogmaals tussen 1702 en 1713. De langdurige oorlogen zorgden ervoor dat de wederopbouw van de Republiek in de nasleep van het Rampjaar moeizaam verliep. In 1687 gaven de Staten van Gelderland een korting op de jaarlijkse belasting aan de stad Doesburg, zelfs toen nog omschreven als de 'door de Franssche bedorvene en uytgeschatte stad'.⁸

Andere rampen teisterden de Republiek ook in de jaren zeventig van de 17de eeuw. De winter van 1673-1674 was ongekennd koud en in augustus 1674 woedde een geweldige zomerstorm die de Dom van Utrecht in elkaar deed storten

Zelfs toen de bezetters verdreven waren, was de ellende nog niet voorbij

(in Holland geïnterpreteerd als een straf voor de Utrechtse die zich zo gemakkelijk hadden overgegeven aan de Fransen in 1672). Dit werd in november 1675 gevolgd door vreselijke overstromingen en dijkdoorbraken.⁹ In datzelfde jaar etste Romeyn de Hooghe, het grootste artistieke talent van deze periode, een prent van de verschillende rampen die de Republiek sinds 1672 hadden gekweld. In het midden van de prent bidt een vrouwelijke belichaming van de Republiek: 'Helpt ons Heere, want wy vergaen'.¹⁰

VAN 1672 NAAR 'RAMPJAAR'

De Republiek werd nog jarenlang geconfronteerd met de gevolgen van het Rampjaar. In 1674 beschreef een lid van de Leidse vroedschap 1672 als een jaar 'dat eeuwigh met een swarte kole in onse jaer-boecken sal geteekent staen'.¹¹ De term 'Rampjaar' werd voor het eerst in 1686 gebruikt, maar werd pas een algemeen begrip in de 19de eeuw. Tot dat moment stond het Rampjaar bekend als een tijd van 'revolutie', 'veranderingen', 'beroerten' en 'duystere en benaude tijden'.¹² Vanuit een modern perspectief is het duidelijk dat het Rampjaar niet het einde betekende voor de Republiek: het land werd juist machtiger dan ooit en speelde in de laatste decennia van de 17de eeuw een vooraanstaande rol in de Europese machtspolitiek. Deze prominente positie kwam tot stand door de oorlogen van Willem III. De stadhouder offerde hiervoor de rijkdom van het land op aan de uitputtingsstrijd tegen Lodewijk XIV, waardoor de Republiek wel een tijd lang boven haar stand leefde. Het Rampjaar representeert een begin van de herfsttij van haar politieke en economische

De Franse wreedheid was wellicht ‘niet om uyt te spreecken’, maar er werd continu over gerapporteerd

macht, maar ook een duidelijke cesuur in de herdenkingscultuur van de Republiek.

Vanaf 1672 werd Spanje, de voormalige aartsvijand van de Republiek, vervangen door Frankrijk. Populaire verhalen over de Opstand, die bijna een eeuw lang de publieke geschiedenis en herinneringscultuur van de Republiek ondersteunden, werden in een nieuw licht gezien.¹³ De Leidse drukker Adrianus Severinus gaf in 1674 een beschrijving van het beleg en ontzet van Leiden uit, ter gelegenheid van het honderdste jubileum van deze gebeurtenis. In het voorwoord schreef hij:

Uit wat klene en onge-agte beginselen ons Vaderland in de eerste Spaense oorlogen groot, en na wat haestigen omkeer het in dese laetste overrompeling kleen geworden is, ‘t eerste getuigen ons overvloedig de geheug-schriften des vorigen, het tweede de jammerlijke ondervindingen deses tijts.¹⁴

De laatste zestien pagina’s wijdde Severinus volledig aan het Rampjaar en de recente politieke situatie in de Republiek. Hij maakte hier een vergelijking met de ‘benauwdheid’ van de Opstand, een vergelijking die andere schrijvers ook niet ontging. Eén pamflettist, Adam Thomas Verduyn, schreef over de vernietiging van Bodegraven en Zwammerdam door de Fransen in 1672: ‘Ick heb mijn ouders dickwils hooren verhaalen, van de Spaense wreetheden bedreven in ’t begin van de troublen tot Zutphen en Naerden, maer dese Franse Brandt,

Moordt en Vrouwen-kracht, overweeght alle de wreetheden der Spanjaerden.’¹⁵

De Franse plundertocht en moordpartij in Bodegraven en Zwammerdam, gepleegd na kerst 1672, stond voor veel Hollanders symbool voor de inval en bezetting van het Rampjaar. Naast de lynchpartij van de gebroeders De Witt komt het uitmoorden van de twee Hollandse dorpen vaak voor in dagboeken uit 1672 en 1673.¹⁶ Toen de jongeman Ruysch tijdens zijn Grand Tour in 1674 een bezoek bracht aan de Duitse stad Maagdenburg, een stad die nog deels geruïneerd was door de plundering van Roomse troepen in 1631, noteerde hij in zijn dagboek: ‘Wij setten onse voeten niet in dese stadt of begosten aenstonts om Bodegraven en Swammerdam te denken...’¹⁷ In zijn pamflet *het Oprecht Historisch Verhael*, geschreven kort na de plundering, schreef Adam Thomas Verduyn:

De schade van de goederen, die was noch te verwinnen: maer de ellende van de onnosele menschen die hier met soo grooten menighte verbrandt, vermoordt, versmoort en verkracht zijn, is niet te beschrijven: de wreedtheydt en is niet om uyt te spreecken.¹⁸

Verduyn gebruikte hier een uitdrukking die ook in het werk van veel andere schrijvers voorkomt: de gruweldaden waren zo vreselijk dat men ze niet behoorde te beschrijven, ondanks het feit dat de schrijver dat toch deed. De Franse wreedheid was wellicht ‘niet om uyt te spreecken’, maar er werd continu over gerapporteerd.

CANONISERING

Het drukkersbedrijf van de Republiek was van grote invloed op het canoniseren van bepaalde gebeurtenissen uit het Rampjaar.¹⁹ Romeyn de Hooghe etste een zeer invloedrijke prent, de

SPIEGEL DER FRANSSE TYRANNY,

Gepleeght op de Hollandtsche D O R P E N.

[illegible][illegible]

EXTRACT.

The Schillingen is just what you need when you're looking for a way to make your money work for you. It's a simple, easy-to-use, and powerful tool that can help you grow your wealth. The Schillingen is a simple, easy-to-use, and powerful tool that can help you grow your wealth. The Schillingen is a simple, easy-to-use, and powerful tool that can help you grow your wealth.

Afb. 2 Spiegel der France Tirannye gepleecht opde Hollantsche Dorpen. Een van de meeste invloedrijke prenten van Romeyn de Hooghe, met een verbeelding van de moordpartij van Bodegraven en Zwammerdam in één gruwelijk tafereel. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 3 Nieuwe Perfecte Caert Vertoonende de Zee kust van Oost vriesland af tot Havre de Grace in Vrancckryck, voors de XVII Nederlandtse Provincie. Deze kaart laat goed zien hoe ver de vijandelijke legers zijn doorgedrongen in 1672-1673. Prent uitgegeven door Marcus Willemsz Doornick, 1673. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Spiegel der France Tirannye, die de moordpartij van de Fransen in Holland verbeeldde. Deze prent, en de andere prenten die De Hooghe tijdens de Hollandse Oorlog produceerde, zoals twee verbeeldingen van de moord op de gebroeders De Witt, werden vaak herdrukt en geïmiteerd in andere nieuwsberichten en boeken.²⁰

De Hooghe is de bekendste kunstenaar van het Rampjaar, maar hij was niet de enige. De Amsterdamse drukker Marcus Willemsz Doornick produceerde een serie kaarten van de Republiek vóór, tijdens en na de bezetting, die telkens aangevuld werden met nieuwe informatie over de vijandelijke legers en de veroveringen van de koning van Frankrijk en zijn bondgenoten.

In de kaart die hij in 1673 uitgaf, was duidelijk te zien hoe ver de vijanden van de Republiek doorgedrongen waren.

Amsterdamse drukkers, waaronder Doornick, oefenden de meeste invloed uit op de publieke opinie met hun productie van prenten, pamfletten en boeken over het Rampjaar en de Hollandse Oorlog. Dit waren voornamelijk

jonge uitgevers, die aan het begin van hun loopbaan stonden. Terwijl de internationale handel in boeken werd verstoord door het Rampjaar, zagen deze jonge drukkers een kans. Jan Claeszen Hoorn, Jacobus Konijnenbergh, Marcus Doornick, Hieronymus Sweerts en Steven Swart waren verantwoordelijk voor tientallen uitgaven, die verslag deden van de inval en bezetting van de Republiek en de Hollandse Oorlog. Thema's die continu terugkomen in hun uitgaven zijn de schok van de inval, het verraad van enkele Nederlandse regenten en legerofficieren, maar ook de doortastendheid en moed waarmee de 'Batavieren' terugvochten. Neem bijvoorbeeld Ten Hoorns voorwoord in zijn *Nederlands Verquikking, of d'Ontwaekte Leeuw*, een lopend verslag van de eerste zes maanden van 1673:

Gelijk de son na 't verdwynen der nevelige dampen seer helder te voorschyn koomt, en sich schoonder als voorheen vertoont; so is (na wonderlijke verwerringen, rampen, en ellenden voorleden jaer ons over gekomen) d'aaloude dapperheit der beroemde Batavieren weder in den boesem onser Lands-genooten komen herleven.²¹

Dit was leesvoer dat makkelijk van de persen rolde en rap werd verkocht. Steven Swart drukte tussen 1672 en 1677 minstens 23 edities van *De Ontroerde Leeuw*, een periodiek verslag van de Hollandse Oorlog, geschreven door Johan Gribius. Hij drukte bovendien een Engelse vertaling, *The Lyon Disturbed*, terwijl zijn populaire kronieken ook gretig aftrek vonden in Duitsland, waar ze verschenen als *Der verunruhigte Holländische Löw*. Nederlandse schrijvers oefenden dus ook invloed uit op buitenlandse lezers, voornamelijk in Duitsland. Tegelijkertijd werden ze zelf beïnvloed door reacties op het Rampjaar vanuit het buitenland. Sir William Temple, oud-ambassadeur van England in de Republiek, schreef in de herfst van 1672 zijn *Observations upon the United Provinces*, een boek dat voor het eerst verscheen in Londen in de

lente van 1673. Temples beschrijving van Nederland was een poging om lezers in Engeland iets bij te brengen over het karakter van de Republiek en haar inwoners, maar ook van haar ondergang tijdens het Rampjaar:

We have this summer past, beheld the same state, in the midst of great appearing safety, order, strength, and vigor, almost ruin'd and broken to pieces in some few days and by very few blows. Their Inland Provinces swallow'd up by an Invasion, almost as sudden, and unresisted, as the Inundations to which the others are subject.²²

Omdat Temple op een heldere en vaak bewonderende wijze over Nederland schreef, was het geen toeval dat al in 1673 en 1674 vijf verschillende

uitgaven in Nederlandse en Franse vertaling verschenen in de Republiek.

OUDE VERHALEN, NIEUWE VERPAKKINGEN

De vele publicaties over het Rampjaar wakkerden elkaar aan, want schrijvers gebruikten graag teksten uit andere bronnen. Toen Simon de Vries in 1679 een biografie schreef van de bisschop van Munster Bernhard van Galen, beter bekend als Bommen Berend, citeerde hij regelmatig uit de kronieken van Pieter Valckenier (*'t Verwerd Europa*) en Gribius (*d'Ontroerde Leeuw*).²³ Deze invloedrijke kronieken waren zelf vaak gebaseerd op pamfletten, prenten en andere gedrukte bronnen die tijdens het Rampjaar verschenen. Tobias van Domselaers *Het Ontroerde Nederlandt* was volgens de titelpagina 'uyt eenige authentijcke stukken, schriften, oog-en oor-getuygen, beschreven en te zamen gestelt'. Het leeuwendeel van zijn kroniek bestond inderdaad uit een serie van nagedrukte documenten, brieven, memoranda, oraties, plakkatens en pamfletten, met Van Domselaers commentaar er doorheen geschreven. Hij maakte verder veel gebruik van andere kronieken, bijvoorbeeld Jan Claesz ten Hoorns *Fransche tyrannie*, waarvan hij letterlijk hele passages overnam.²⁴

Ten Hoorns boek was op zijn beurt weer grotendeels een vertaling van Abraham de Wicqueforts *Advis fidelle* (1673), een waarschuwing aan Nederland om de Fransen niet te vertrouwen en om de oorlog door te zetten. Ten Hoorn verpakte Wicqueforts boek ook op een andere manier, in de vorm van een goedkoop schoolboek, de *Nieuwe Spiegel der Jeugd*. Dit schoolboek, voor het eerst uitgegeven in de zomer van 1674, werd een commercieel succes dat minstens

Afb. 4 Portret van de ambassadeur en schrijver William Temple, die zijn beroemde *Observations upon the United Provinces* schreef vanwege het uitbarsten van de Derde Engelse Oorlog en de ondergang van de Republiek. Prent door Caspar Luyken, 1695. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 5 Portret van 'Bommen Berend', de bisschop van Munster die het oosten en noorden van Nederland terroriseerde tussen 1672 en 1674. Prent door Christiaan Hagen, circa 1650-1690. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

51 andere drukken beleefde en in druk bleef tot 1780.²⁵ Terwijl Ten Hoorn gedetailleerde prenten had gebruikt om zijn *Fransche tyrannie* te illustreren (op basis van de prenten van Romeyn de Hooghe) werd zijn goedkopere schoolboek geïllustreerd door zestien simpele maar treffende houtsneden, die de wreedheden van de Fransen verbeelden. In de 18de eeuw werden deze houtsneden door verschillende drukkers verkocht als kinderprent, een stripverhaal van de afschuwelijke daden van de bezetters.

De eerste kronieken over het Rampjaar hadden ook invloed op de preken en geschriften van predikanten. De predikant Jacobus Fruytier, die in een aantal boeken 'Gods oordelen'

over Nederland door de geschiedenis beschreef, gebruikte Valckeniers relaas regelmatig om de periode 1672 tot 1688 te belichten.²⁶ Andere predikanten haalden het Rampjaar aan zonder dat hun boeken iets te maken hadden met Gods toorn. Henricus Groenewegen, predikant in Enkhuizen, herinnerde zijn lezers aan zijn commentaar op de openbaringen van Johannes in 1682, dat 'indien de Heere ons niet had overgelaten een kleyn overblijfsel (en dat nog aan allen zijden van vyandlike magten omringd) wy zouden Zodom en Gomorra gelijk zijn geworden'.²⁷ De Rotterdamse predikant Franciscus Ridderus, een zeer productief schrijver van stichtelijke boeken, nam juist een ander

Afb. 6 en 7 Het titelblad en een houtsneede van een van de meest gedrukte uitgaves die het Rampjaar voortbracht, het kinderboek *Nieuwe Spiegel der Jeught, of Fransche Tyrannye* (Amsterdam 1680). Collectie Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

perspectief. Hij had gemerkt dat ‘in dit overval van ons landt door de Fransche verscheyde blaeuwe boeckjes [schotschriften] gesien en gelesen’ werden, maar dat velen raasden tegen de Fransen zonder dat ze hun vijand begrepen. Hij schreef daarom een kort boek over de geschiedenis van Frankrijk en het Franse volk, in de vorm van een gesprek tussen een ‘Theologant’, ‘Schipper’ en ‘Politijck’.²⁸

De invloed van het Rampjaar was ook te zien in heel andere genres op de boekenmarkt. Populaire liedboeken, gedrukt door de Amsterdamse firma De Groot in het laatste kwart van de 17de eeuw, namen vaak de Hollandse Oorlog als hoofdonderwerp, zoals *De nieuwe Mars en Venus-strijt, voor-gevallen tusschen een Franssen herder, en een Utrechtse herderin* (c. 1674-1685), en *de Trompet des oorloghs, geblasen ter eeren van sijn hoogheyt prins Willem de III. Over't innemen van Naerden* (1675).

CONCLUSIE

Het drukwerk dat in de nasleep van het Rampjaar werd gedrukt was een lang leven beschoren. Toen opnieuw oorlog met Frankrijk uitbrak in 1688, en later tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), keken veel Nederlanders terug naar de crisis van 1672. Om het Rampjaar te begrijpen, vielen ze terug op de bronnen die toen voorhanden waren en regelmatig werden herdrukt, zoals de kronieken van Valckenier, of de gruwelijke verhalen over de moordpartijen in Bodegraven en Zwammerdam. Zelfs toen de polders weer droog waren gepompt, dorpen en landhuizen waren herbouwd en alle Nederlanders die het Rampjaar zelf hadden meegemaakt waren overleden, zetten de gebeurtenissen van 1672 zich voort in het Nederlandse collectief geheugen. Het Rampjaar bleef een nodige maar onaangename herinnering aan de fragiliteit van voorspoed en geluk.

HOLLAND
BLOC

Interviews

Afb. 1 Ben Hoffmans werkt aan de buste van Johan de Witt. Foto: Bart Meeusen, 2022.

1672 in geuren en kleuren

Wouter Linmans

Een vlugge blik op de culturele agenda leert dat het Rampjaar in 2022 op uiteenlopende manieren wordt verbeeld en herinnerd: van boekpresentaties en toneelvoorstellingen, tot nagespeelde optochten en heuse veldslagen. Holland ging begin dit jaar langs bij een aantal kunstenaars en wetenschappers, en stelde hen de vraag hoe zij de herinneringen aan het Rampjaar levend houden. Wat bleek? Naast traditionele werkwijzen steken ook heel nieuwe vormen van herinneren de kop op.

ZOEKEN NAAR LEVEN IN EEN BLOK EIKENHOUT

Toen Ben Hoffmans in 1990 oog in oog kwam te staan met de replica van de Batavia, die destijds in aanbouw was bij Batavialand (dat toen nog de Bataviawerf heette), was hij meteen verkocht. Hij meldde zich aan als gids en verzorgde jarenlang rondleidingen. Sinds 2015 is hij werkzaam als beeldsnijder in de houtsnijwerkplaats, waar hij nu in de weekenden werkt aan een buste van Johan de Witt.

Ben spreekt met veel enthousiasme over zijn project. Hij heeft een achtergrond in de bouwkunde en civiele techniek, en kan naar eigen zeggen maar moeilijk stilzitten. Zijn huis staat vol met zelfontworpen en zelfgemaakte meubels. 'Ik ben graag met m'n handen bezig. Door de week zit ik al achter een computerscherm.' Houtbewerking heeft hij zichzelf geleerd. 'Ik ben niet kundig genoeg om het gevoel te hebben dat ik in de voetsporen sta van beeldhouwers uit de 17de eeuw. De beeldhouwers van toen waren echte vaklieden. Maar het proces is nog steeds hetzelfde en dat vind ik erg mooi. Je begint met een rechthoekig stuk hout, en dat vorm je om tot iets dat levendig wordt.'

In het najaar van 2020 begon Ben aan de buste van Johan de Witt. 'Na de reconstructie van de Batavia werd de kiel gelegd van het schip van Michiel de Ruyter, de Zeven Provinciën, maar door allerlei omstandigheden ging de bouw helaas niet door. Het is wel gelukt om een schaalmodel van het schip te bouwen, maar ik vind dat de tentoonstellingszaal nog een beetje kaal is. Er staat wel al een beeld van Michiel de Ruyter, maar het was Johan de Witt die er destijds voor zorgde dat de Zeven Provinciën werd gebouwd. De Witt nam bovendien samen met De Ruyter het initiatief tot de oprichting van het Korps Mariniers, dat in 1667 een belangrijke rol speelde in de Tocht naar Chatham. Dus als we iets tentoonstellen over het schip, dan moet De Witt daarin ook een rol krijgen.'

Het begon met een groot blok eikenhout. Als leidraad dient de marmeren buste die de Antwerpse

beeldhouwer Artus Quellinus (Aert Quellien) al in 1665 maakte, nu te zien in het Rijksmuseum in Amsterdam. 'Ik heb foto's van het beeld van Quellinus gemaakt en ben aan de hand daarvan aan het werk gegaan. Ik heb eerst de contouren van het hoofd op het hout gezet en heb die met een cirkelzaag grof uitgezaagd. Dat is de eerste stap. En dan begin je met grote beitels, en werk je naar steeds kleinere beitels en steeds fijner gereedschap voor het maken van bijvoorbeeld de neusgaten en de oren.' Op het moment dat dit gesprek plaatsvindt, is de eerste opzet net klaar. 'Johan zit er al duidelijk in. Het gezicht is nu nog wat hoekig, maar je kunt hem al herkennen', oordeelt Ben.

Wat is de meest kenmerkende eigenschap van De Witt? 'Hij heeft een vrij kromme neus, dat probeer ik in het beeldhouwwerk terug te laten komen.' En wat is tot nu toe het lastigste onderdeel van de buste? 'Ik heb me ontzettend verkeken op zijn haardracht. Het haar gaat alle kanten op. Daar ben ik echt nog naar op zoek. Ik heb nu met mezelf afgesproken dat ik eerst de voorkant afmaak en dan pas met de achterkant en het haar aan de slag ga. Daar zie ik echt een uitdaging in. Dat is het leuke aan dit project: de klus is een grote zoektocht, hoe pak ik dit aan, hoe pak ik dat aan? Je leert ontzettend veel terwijl je het doet. Nu betrap ik mezelf er trouwens voortdurend op dat ik ook veel meer let op gezichtsuitdrukkingen en lijnen in de gezichten van mensen die ik in het dagelijks leven ontmoet.'

Ben hoopt het beeld af te hebben op 20 augustus 2022, de sterfdag van de gebroeders De Witt. 'Ik weet nog niet of dat gaat lukken, maar ik ben op de goede weg en ik ben een heel eind', stelt Ben tevreden vast. Ondertussen denkt hij al na over het volgende borstbeeld. Dat moet een beeldhouwwerk worden van Wendela Bicker, de vrouw van Johan de Witt. 'Ik zou het leuk vinden om haar naast Johan te kunnen plaatsen, om ook haar een gezicht te geven. In 2025 is het vierhonderd jaar geleden dat Johan de Witt werd geboren, dus dat zou een goede gelegenheid zijn om dat tweede beeld af te hebben.'

NIEUWE TEKENINGEN UIT HET VERLEDEN

Trots laat Jean-Marc van Tol de boekenkasten in zijn tekenstudio zien. De planken zijn rijkelijk gevuld met stripboeken, boeken over de 17de eeuw en historische bronnen uit die periode. Veel mensen kennen Jean-Marc als de tekenaar van *Fokke & Sukke*, maar de geschiedenis van de 17de eeuw is voor hem misschien wel een nog grotere passie. In 2018 verscheen zijn historische roman *Musch*, het eerste deel in een trilogie over Johan de Witt. De afgelopen maanden werkte Jean-Marc aan het boek *Johan de Witt en het Rampjaar*. Deze bloemlezing met brieven van en aan De Witt is een vrucht van het Johan de Witt-projectteam dat deel uitmaakt van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Jean-Marc maakte tekeningen bij de brieven en schreef zelf ook een hoofdstuk over een vergeten moordaanslag op De Witt in de zomer van 1672.

Hoe verhouden de cartoons van *Fokke & Sukke* zich tot zijn passie voor de 17de eeuw? 'Ik zeg altijd dat het uit dezelfde bron komt. Ik gebruik mijn fantasie en verbeelding om dingen tot leven te brengen, zoals in *Musch*, of om ergens een grap over te maken, zoals met *Fokke & Sukke*. Het grote verschil is natuurlijk dat de dingen die *Fokke & Sukke* meemaken niet waar hoeven te zijn, terwijl de verbeelding in dit boek met historische brieven van De Witt aan allerlei voorwaarden moet voldoen om geloofwaardig te zijn.'

De verbeelding van het Rampjaar is eigenlijk heel arm, vindt Jean-Marc, niet alleen in beeld maar ook in tekst. 'Er zijn heel veel gemeenplaatsen die mensen altijd maar weer herhalen. Reddeloos, redeloos en radeloos, dat soort dingen. Dat is jammer, want dat maakt het onderwerp sleets en oninteressant. Er is veel bronmateriaal overgeleverd uit 1672, maar er zijn slechts een paar iconische beelden die je overal terugziet, zoals het schilderij van Lodewijk XIV die bij Lobith de Rijn oversteekt, en Johan en Cornelis die op hun kop aan de wipgalg hangen. Dat begon mij als tekenaar een beetje de keel uit te hangen. In de tekeningen voor *Johan*

de Witt en het Rampjaar doe ik alsof ik schetsen maak voor bekende schilderijen uit die tijd. Dat is natuurlijk niet zo, want ik heb die schetsen gebaseerd op de uiteindelijke schilderijen. Ik heb allerlei technieken gebruikt waardoor het lijkt alsof de tekeningen uit de 17de eeuw komen.'

Toch kan hij het niet nalaten om in sommige tekeningen ook een knipoog te verwerken. 'Er zijn twee tekeningen waar ik zelf heel trots op ben. De eerste is naar een bekend portret van Constantijn Huygens en zijn secretaris, geschilderd door Thomas de Keyser. Daar heb ik een echo van gemaakt: een tekening van de oude Huygens die raad geeft aan Willem III, in precies dezelfde houding. Ik weet niet of mensen die verwijzing herkennen, maar ik vind het zelf erg leuk. Ik heb zo'n soort grapje ook uitgehaald in een tekening van de gravin van Bentheim. Die heb ik gebaseerd op een bekende voorstudie van de familie van Thomas More, gemaakt door Hans Holbein de Jonge.

Afb. 2 Geertruida van Zelst, gravin van Bentheim, met haar kinderen, gebaseerd op een voorstudie van Hans Holbein de Jonge. Tekenning door Jean-Marc van Tol, 2021.

Afb. 3 Het Johan de Witt-huis aan de Kneuterdijk te Den Haag in 1672, naar een prent. Tekening door Jean-Marc van Tol, 2021.

Holbein maakte die al anderhalve eeuw eerder, rond 1527. Dat vind ik echt een geweldige tekening. Ik heb in mijn tekening de gravin met haar kinderen in precies dat interieur geplaatst. Dat is in feite een anachronistisch grapje.’

Je moet wel oppassen met humor, geeft hij meteen toe. De werkelijkheid staat voorop. ‘Het mogen geen cartoons worden, want dan ontkracht je de werkelijkheid van de historische brieven die in het boek centraal staan. Dat is natuurlijk ook de spagaat waarin dit boek verkeert. We publiceren de oorspronkelijke brieven. Vervolgens leggen specialisten uit wat er in die brieven staat en hoe je dat moet interpreteren. En dan kom ik er overheen met een tekening. Als ik er nou ook nog een cartoon over zou maken, dan ontkracht ik dat hele proces.’

Juist die combinatie van bestaande historische bronnen en nieuwe tekeningen levert dus een interessante combinatie op, legt Jean-Marc uit. ‘Als tekenaar combineer ik allerlei zaken met elkaar, daardoor ontstaat er feitelijk iets nieuws. Ik probeer met deze tekeningen iets aan de geschiedenis toe

te voegen waardoor de verbeelding wordt geprikkeld. Het maakt daarvoor niet uit of je de verborgen referenties ziet of snapt. Ik maak een beeld waarvan je je kunt voorstellen dat het in het verleden zo heeft plaatsgevonden.’

Hoe is het om te weten dat deze tekeningen straks verschijnen in een bundel waarin ook tekeningen van een wereldberoemde 17de-eeuwse tekenaar als Romeyn de Hooghe staan? ‘Ja, dat is echt heel gek. Het is voor een leek moeilijk uit te maken of de tekening of gravure daadwerkelijk afkomstig is uit de tijd van De Hooghe. Ik heb bijvoorbeeld een gravure gemaakt van de brug bij Goejanverwellesluis. Die heb ik gemaakt met behulp van bestaande tekeningen en schetsen, maar ook met behulp van Google Maps. Ik ben in mijn studio dus een tekening in elkaar aan het knutselen die in wezen heel eigentijds is, maar die lijkt op een schets of gravure uit de 17de eeuw. Al die tekeningen gaan zich dan met elkaar vermengen. En over vijfhonderd jaar weten mensen niet meer wat nu van mij is en wat van Romeyn de Hooghe of Jan Luyken.’ Jean-Marc moet al lachen bij het idee.

EEN WISKUNDIG PORTRRET

Ook in huiselijke kring wordt de herinnering aan het Rampjaar anno 2022 in leven gehouden. In de woonkamer van *Holland*-hoofdredacteur Arjan Nobel hangt een modern portret van Johan de Witt. Het is een indrukwekkend kunstwerk, ongeveer een meter breed en meer dan een meter hoog, gemaakt van aluminium en opgebouwd uit zestig langwerpige, zwarte vlakken. *Holland* sprak met beeldend kunstenaar Martijn Duifhuizen, en vroeg ook de eigenaar om een reactie.

Arjan Nobel promoveerde in 2012 op een studie naar het bestuur van de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen in de vroegmoderne tijd. Zijn familieleden wilden hem een kunstwerk cadeau doen en benaderden Martijn. ‘Arjan wilde graag een schilderij van Johan de Witt’, vertelt Martijn. ‘We zijn toen nog voordat hij promoveerde in het Dordrechts Museum geweest. Daar hingen portretten

Het moest het Nederlandse landschap weerspiegelen: de rivieren en netwerken, de weilanden en het water

van Johan en Cornelis, geschilderd door Jan de Baen. Toen is het balletje gaan rollen.'

Martijn ging eerst op zoek naar kernbegrippen die typerend zijn voor de persoon van Johan de Witt, om daarna te kijken hoe hij die eigenschappen in het kunstwerk kon verwerken. 'Ik vond kenmerken als onkreukbaar, dienstbaar, bedachtzaam, vastberaden. Het kunstwerk moest sober, rechtlijnig of zelfs wiskundig zijn. De Witt was ook een begenadigd wiskundige, dat sprak mij enorm aan. Daarom wilde ik een ritme in het kunstwerk maken. Je kunt de stroken zien als een wiskundig lijnenspel. En het moest het Nederlandse landschap weerspiegelen: de rivieren en netwerken, de weilanden en het water. In overleg met Arjan heb ik besloten dat het werk zwart moest zijn, omdat de kleding van toen dat ook was.'

Martijn heeft goed gekeken naar bestaande beelden van De Witt. 'Ik heb het klassieke portret dat werd gemaakt door Jan de Baen in het Dordrechts Museum goed bestudeerd. Dat is een fantastisch portret. Het straalt ingetogenheid en rust uit. En op de achtergrond zijn de tribunes van de zittingszaal van de Staten van Holland zichtbaar.'

'Dat het een figuratief kunstwerk moest worden was wel een uitdaging, omdat mijn werk meestal geometrisch en abstract is. Al met al werd het een lange zoektocht. Het moest het typerende van Johan de Witt in zich hebben en tegelijk passen bij mijn manier van werken. Het portret van Johan, geschilderd door Jan de Baen, heb ik uitgekleeft tot een sober lijnenspel, totdat de juiste typering van De Witt overbleef. Dat heb ik werkbaar gemaakt voor de graveermachine waarmee ik de lijnen in

het aluminium heb aangebracht, met steeds weer kleine aanpassingen. Ik vind dat als je je van minder middelen bediend, dat je dan een sterkere zeggingskracht krijgt. Je gaat eigenlijk terug naar de essentie.'

Op een filmpje waarin Martijn het maakproces vastlegde, is te zien hoe een grote machine de lijnen in het aluminium graveert en

het geheel daarna in zestig rechthoekige vlakken snijdt. Die vlakken worden vervolgens stuk voor stuk met de hand geveerd, bewerkt, en tenslotte zorgvuldig op de achterwand bevestigd. Toen de graveermachine het portret in al die vlakken verdeelde, moest Martijn toch ook even denken aan de verschrikkelijke manier waarop De Witt aan zijn einde is gekomen, zo geeft hij toe, maar het was nooit de bedoeling om dat nadrukkelijk in het portret te verwerken. 'Ik heb hem als een respectabel man met een mooie persoonlijkheid willen neerzetten. De fijnzinnigheid en liefde waarmee ik het gemaakt heb, is ook een ode aan de man Johan de Witt.'

Uiteindelijk duurde het een aantal jaar voordat het kunstwerk af was. Het creatieve proces is soms een lust en soms een last, vertelt Martijn. 'Als ik een idee krijg, lig ik daar soms midden in de nacht nog urenlang van wakker. Kunst is niet uit mijn hoofd te slaan, gelukkig maar. Dat heeft te maken met passie, denk ik.' Is het raar om dan als kunstenaar na zo'n lange tijd afstand te doen van je werk? 'Dat is soms wel gek. Een werk verkopen is leuk, het is een compliment. Maar het is ook gek dat je verkocht werk niet meer terugziet. Dat mensen werk van me in huis hebben hangen, vind ik ook wel bijzonder.'

Nu hangt het kunstwerk aan de muur, in de woonkamer van Arjan Nobel. Jacob de Witt, de vader van Johan en Cornelis, was aandeelhouder in de ambachtsheerlijkheid Cromstrijen en speelde om die reden een belangrijke rol in Arjans proefschrift. 'Tijdens mijn onderzoek kwam ik de familie De Witt veel tegen, en met name Johan

Afb. 4 Portret van Johan de Witt. Acryl op aluminium. Kunstwerk door Martijn Duifhuizen, 2018.

fascineerde mij, omdat hij als raadpensionaris zo'n belangrijk stempel wist te drukken op de Republiek en de internationale politiek'. Arjan kijkt nog altijd graag naar het kunstwerk: 'Het valt op door de witte muur erachter, maar het is tegelijkertijd, door de eenvoud in de uitvoering, niet heel dominant. Dat was heel nadrukkelijk de bedoeling: ik wilde geen letterlijke kopie van een kleurig vroegmodern schilderij, maar een moderne interpretatie daarvan. Een grappig detail, wat me steeds weer opvalt: Johan de Witt had bijzonder lange vingers!'

EEN MUZIKAAL MONUMENT IN STEEN GEBEITELD

Componist Roel van Oosten werkt aan een compositie waarmee hij het Rampjaar in klassieke muziek wil uitdrukken. Het stuk zal op 10 september in première gaan in de Kloosterkerk, op een steenworp afstand van de plek waar de gebroeders De Witt om het leven kwamen.

Al in 2011 schreef Roel het stuk *Monumentum*, een ode aan Johan de Witt, gebaseerd op een gedicht van de 17de-eeuwse dichter Janus Broekhusius (Johan van Broekhuizen). 'Dat is een heel hermetisch en intens stuk geworden', vertelt Roel. 'Het werd destijds aangekondigd als een compositie die "meer met een beitel is gehamerd dan met een potlood getekend", dan heb je waarschijnlijk wel een beeld. Omdat dat stuk zo'n lading had, had ik aldoor al de wens om daar meer mee te doen. Toen het herdenkingsjaar 2022 in het vizier kwam, was dat het perfecte moment om dat project aan te pakken.'

Het wordt een stuk voor orgel, piano, slagwerk en koor. Roel hoopt een stuk te schrijven dat voor een breed publiek toegankelijk is, zonder concessies te doen aan zijn eigen stijl. 'Ik kom zelf uit de moderne klassieke muziek, maar ik wil het nu stilistisch breder maken dan *Monumentum*, met meer tonaliteit en herkenbare klassieke thema's. Het wordt dus een mix van vrij rauwe, hermetische stukken en meer klassieke stukken. Het laatste

Afb. 5 Standbeeld van Johan de Witt in het centrum van Den Haag, kort na de onthulling in 1918. Onbekende fotograaf. Collectie Haags Gemeentearchief, Den Haag.

gedeelte moet een mooie, hoopgevende afsluiting vormen.’

Tijdens een uitvoering van het *Requiem* van Gabriel Fauré vielen vorig jaar alle creatieve puzzelstukjes op hun plek. ‘Dat is een schitterend, sober werk, een van de allermooiste requiems, vind ik. En opeens kreeg ik een soort eureka-moment. Het gedicht van Broekhusius zou je kunnen zien als een requiem voor de moord op de gebroeders De Witt. Toen ontstond het idee om een verbinding te maken van het requiem, wat oorspronkelijk een katholieke dodenmis is, met het gedicht van Broekhusius. En wat ook belangrijk is: in het stuk wil ik een kreet van Spinoza verwerken. Spinoza woonde destijds in Den Haag en reageerde op de lynchpartij met de Latijnse leus: *ultimi barbarorum!* Vrij vertaald: “jullie zijn de ergste barbaren!” Dat kan goed verbonden worden met de tekst van het *Dies Irae* (letterlijk: “de dag van Gods toorn”, de dag des oordeels dus), de beroemde woorden uit het klassieke requiem.’

‘Ik vind Johan de Witt een intrigerende figuur. Hij en Cornelis waren belangrijke personen die opeens volledig ten val werden gebracht, dat hebben ze niet verdiend, en dat heeft mij altijd geboeid. Ik vind het daarnaast heel bijzonder dat Johan de Witt, een burger, in zijn rol van raadspensionaris eigenlijk de president van een republiek was, terwijl een paar honderd kilometer verderop Lodewijk XIV op zijn troon zat als het toppunt van absolutisme. Dat wij hier een burgerregering hadden, met een zekere vorm van inspraak voor alle gewesten, dat vind ik bijzonder. Daarom verdienen de gebroeders De Witt een eerbetoon in de vorm van deze compositie.’

De moord op de gebroeders De Witt vormt de aanleiding voor de compositie, maar het is niet de bedoeling dat het een verhalend muziekstuk wordt. ‘Deze geschiedenis heeft iets in zich dat van alle tijden is. Het is voor mij dus niet een must om met muziek een verhaal te vertellen. Muziek is voor mij puur als muziek al inspiratie genoeg. Ik hoop dat

De moord op de gebroeders De Witt vormt de aanleiding voor de compositie, maar het is niet de bedoeling dat het een verhalend muziekstuk wordt

het stuk vaker gespeeld kan worden, dat het dus niet alleen voor deze ene gelegenheid is.’

Wat is het belang van muziek als een vorm van herinneren? ‘Ik denk dat het bijzonder is om het Rampjaar in muziek te vatten, juist omdat je met muziek andere lagen kan aanboren, waardoor het misschien meer beklijft’, legt Roel uit. ‘Dat is de kracht van muziek.’ Met welk gevoel verlaat de luisteraar dan na afloop de zaal? ‘Het is moeilijk om in woorden te vatten. Ik noem het aldor ingrijpend. De schoonheid moet mensen écht raken, maar ook de onvrede en het onrecht moeten bij de luisteraar binnenkomen. De uitroep van Spinoza is iets dat het onrecht verklankt, dat wordt muzikaal met een enorm crescendo aangezet. Het klinkt misschien een beetje aanmatigend, maar het moet een blijvende ervaring opleveren, iets waar mensen aan terugdenken als ze langs het standbeeld van Johan de Witt lopen.’

GEUREN ZEGGEN MEER DAN DUIZEND WOORDEN

Als projectleider van *Odeuropa* probeert historicus Inger Leemans historisch geurerfgoed ‘ten neuze’ te brengen. In samenwerking met onder andere geurwetenschapper Jorg Hempenius ontwikkelde het onderzoeksteam een herinneringsgeur voor het Rampjaar, die dit voorjaar werd gepresenteerd op een congres van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap. *Holland* nam in aanloop naar de presentatie een kijkje in de keuken.

Inger wil met de geur een nieuwe vorm geven aan de herinneringen aan het Rampjaar. ‘Geur en

herinnering zijn sterk aan elkaar verbonden: als je iets ruikt, kun je teruggeworpen worden in het verleden. Je kunt met een geur ook een herinnering of een historische sensatie creëren. Het is dus een heel mooi herinneringsinstrument.’

De vraag is natuurlijk: hoe achterhaal je de geur van 1672? ‘We gaan daarvoor op zoek naar neusgetuigen, historische bronnen waarin over geuren gesproken wordt’, vertelt Inger. ‘Ik heb een corpus samengesteld van enkele honderden teksten die verschenen in 1672 en ben met behulp van computermodellen op zoek gegaan naar geurinformatie. Ik ben nu aan het analyseren welke geuren daarin naar voren komen en hoe mensen daarover spraken. Wat we nu al zien, is dat het een heel dichotoom palet is. Aan de ene kant heb je hele stinkende en bedreigende geuren: buskruit, rotting en bederf. Aan de andere kant vertellen de bronnen over lieflijke geuren zoals oranjebloesem, dat als hoopgevend werd gezien. Er zijn ook geuren die verbonden zijn met heiligheid en vertrouwen op een hogere macht: rozen, wierook, mirre, dat soort geuren.’

‘Het Rampjaar heeft dus eigenlijk twee variaties: hoop en ramp’, vult Jorg aan. Hij geeft als geurwetenschapper handen en voeten aan de historische kennis. ‘Ik ben al jaren bezig om met geurstoffen mooie verhalen te vertellen. Mensen een prettige ervaring geven of een herinnering meegeven – dat is in essentie wat geur doet.’ Aan een grote halfronde tafel met vele tientallen flesjes, stapels recepten en een weegschaal, gaat Jorg te werk als een parfumeur. Het is een proces van vallen en opstaan. ‘Het begint met het maken van een

recept en het bepalen van de verhoudingen, en dan veel uitproberen en weggooien, tot je uitkomt bij de juiste melange. We moeten nog besluiten hoe we de geur gaan verspreiden. Dat kan op allerlei manieren, bijvoorbeeld in de vorm van een geurzakje, of een geurstrip, maar ook door met machines een ruimte helemaal te vullen met een geur.’

De uitdaging zit hem in het vinden van de juiste geurcomponenten, legt Jorg uit. ‘Sommige ingrediënten zijn in de bronnen goed opgeschreven en gemakkelijk verkrijgbaar bij de drogist. Dan staat er bijvoorbeeld rozemarijn en weten we allemaal wat het is. Maar soms wordt een geur alleen omschreven en moeten we een interpretatie maken van die omschrijving. Dat is vaak wel even een zoektocht.’

‘Heel specifiek kwamen we de stinkbommen tegen die Bommen Berend bij het beleg van Groningen gebruikte’, vervolgt Inger. ‘We hebben recepten gevonden die we stap voor stap kunnen volgen. Dat wordt nog lastig want in die stinkpotten zit teer verwerkt die afkomstig moet zijn van zwarte dennen uit de Duitse Harz. En we hebben volgens het recept hoefnagels van paarden of muilezels nodig. Die werden in die potten geschaafd en hebben een afschuwelijke geur. Denk maar aan de geur van verbrand haar.’

Welke geuren komen in de bronnen het vaakst naar voren? ‘De Franse lelie wordt in de bronnen veel genoemd’, vertelt Jorg. ‘Die is interessant omdat daar de component indol in zit, dat maakt hem dierlijk. Als je een vleugje ruikt, dan is het een fijne bloemengeur. Maar als het te sterk wordt, dan krijgt het de geur van ontlasting. Dat heeft in zichzelf dus twee kanten, waarbij de dosering bepaalt of je het prettig vindt ruiken of vies zult vinden.’

Inger gaat verder: ‘We vinden ook veel referenties naar zalvende geuren zoals benzoïne, mirre en styrax. Die geuren werden gebruikt in religieuze rituelen: ze moesten mensen in een meditatieve verbinding met het hogere brengen of troost bieden voor de ziel. Geuren zijn mooi omdat ze fysiek zijn, maar ook heel erg op de verbeelding werken en rijke tradities

*Geur en herinnering zijn sterk
aan elkaar verbonden: als je iets
ruikt, kun je teruggeworpen
worden in het
verleden*

Afb. 6 Een aantal geurstoffen. De zwarte snippers zijn Styx.
Foto: Jorg Hempenius, 2022.

van betekenisgeving kennen. Dat is bij dit soort balsemgeuren heel duidelijk, ze moesten mensen uit de “walm van ’s werelds ijdelheid trekken”, zoals men destijds schreef. Mensen zeggen eigenlijk: we leven in een poel van ellende, laten we ons tot het hogere richten. En aan de andere kant zijn er de stinkende geuren als kruitdamp en zwavel die religieus werden geduid als verwijzingen naar de hel en de duivel.’

De bedoeling van het project is om met behulp van geuren een verhaal te vertellen en zo de kennis over het Rampjaar te vergroten, vertelt Jorg. ‘Eigenlijk wil je dat het verhaal dat je vertelt bij je publiek binnenkomt, dat kan heel goed door een extra zintuig te prikkelen. Als je, terwijl je dingen ziet en hoort, ook iets ruikt, dan zorg je ervoor dat mensen ook langer de tijd nemen om die informatie tot zich te nemen en blijft de informatie veel beter hangen. Dat is mijn drijfveer: als je

mensen prikkelt met geuren kunnen de verhalen die je vertelt een diepere impact maken.’

Daar sluit Inger zich bij aan: ‘Geur verbindt mensen op een bepaalde manier opnieuw met een verleden dat erg ver weg is. Ik denk dat weinig mensen nog een connectie hebben met het Rampjaar, dus zo’n geur kan mensen uitnodigen om zich in dat verleden te verdiepen. Het idee is, net als bij Huizinga’s historische sensatie, dat het niet alleen een beleving is, maar dat je ook echt iets leert, dat je tot inzichten komt die je anders niet zou hebben. Het jaartal 1672 is op zichzelf niets. Er is een reden dat “radeloos, redeloos en redeloos” zo populair is als een soort slogan, omdat dat het jaar tot iets lijkt te maken. Een geur kan dat doen: die kan in een klap iets concreet maken wat eigenlijk heel abstract is, en daar een herinnering aan creëren. Dat vind ik het mooie van geur.’

Afb. 1 Portretten van de gebroeders De Witt als een vos en een wolf. Prent toegeschreven aan Romeyn de Hooghe, 1672. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

De moord op de gebroeders De Witt

Lex van Tilborg

De moord op de gebroeders De Witt vormde het dieptepunt van het Rampjaar: alle woede en haat die in de maanden daarvoor was opgebouwd tegen 'de regenten' kwam nu op gewelddadige wijze tot uiting. De gebeurtenis werd meteen het onderwerp van prenten en schilderijen. Ook andere voorwerpen getuigen nog van deze zwarte bladzijde uit de Nederlandse geschiedenis.

In de maanden voorafgaand aan de moord waren Johan en Cornelis de Witt het onderwerp van een ongekeerde lastercampagne. In honderden pamfletten kregen zij de schuld van de oorlog. De raadpensionaris zou zelfs de Republiek hebben verkocht aan de koning van Frankrijk. Ook prentmakers deden een duit in het zakje. Deze prent (afb. 1) toont de portretten van de gebroeders De Witt die bij omkering ‘veranderen’ in een vos en een wolf.

De gebeurtenissen van 20 augustus 1672 speelden zich af in de schaduw van het Binnenhof (afb. 2). Raadpensionaris Johan de Witt kende deze plek als geen ander: vanuit zijn patriciërshuis aan de Kneuterdijk (hier net buiten beeld) begaf hij zich dagelijks te voet via de Gevangenpoort naar het Binnenhof, waar hij zijn kantoor had in de Mauritsstoren (op de hoek van het complex). Hij passeerde

dan ook het Groene Zoodje – het stenen schavot met de wipgalg van het Hof van Holland.

In deze kamer (afb. 3) – sinds de 19de eeuw de Ridderkamer geheten – zat Cornelis de Witt gevangen op verdenking van het beramen van een moordaanslag op prins Willem III. Toen Johan de Witt

Afb. 3 De Ridderkamer. Foto: Kees Hageman, 2010.

Afb. 2 Het Stadhoudelijk Kwartier en de Gevangenpoort gezien vanaf de Plaats. Schilderij door Gerrit Adriaensz. Berckheyde, ca. 1690. Collectie Haags Historisch Museum, Den Haag.

Afb. 4a en 4b
Perkamenten,
gebonden boekje uit
het bezit van Cornelis
de Witt, ca. 1670.
Collectie Rijksmuseum
de Gevangenpoort,
Den Haag.

Afb. 5 De moord op de gebroeders De Witt, 20 augustus 1672. Prent door Romeyn de Hooghe, 1672.
Collectie Haags Gemeentearchief, Den Haag.

Afb. 6 De moord op de gebroeders De Witt, 1672. Schilderij door Pieter Frits, ca. 1672.
Collectie Haags Historisch Museum, Den Haag.

hem na het vonnis (verbanning uit Holland) kwam ophalen, verzamelde zich een woedende menigte rond de Gevangenpoort die hen niet wilde laten gaan. Hier brachten zij hun laatste uren door.

Eén van de weinige voorwerpen die nog direct van Cornelis' aanwezigheid in de Poort getuigen is dit boekje (afb. 4a en b) met voornamelijk Franse komedies, onder andere van Molière. Het werd volgens een aantekening op het titelblad na de moord gevonden in de kamer waar Cornelis gevangen had gezeten. Cornelis had het boekje twee jaar eerder cadeau gekregen van de Dordtse regent Abraham van Beveren (1604-1663).

'Siet wat ghij doet mannen', zou Johan de Witt gezegd hebben toen hij en zijn broer Cornelis met geweld door Haagse schutters uit de Gevangenpoort gesleurd werden. Enkele ogenblikken later waren de broers dood, vermoord door schutters en andere woedende burgers. De lynchpartij werd

gevolgd door een gruwelijke mishandeling van de lijken door het Haagse 'grauw'. Veel van de details uit deze prenten van Romeyn de Hooghe (afb. 5) komen overeen met beschrijvingen van ooggetuigen.

Diezelfde prenten vormden de basis voor een schilderij van Pieter Frits (afb. 6), waarin verschillende episodes uit de moord bijeengebracht zijn in één voorstelling. Dat leverde wel een topografisch bijna onherkenbare situatie op: rechts van de Gevangenpoort bevindt zich namelijk in werkelijkheid een gesloten huizenrij, en de Hofvijver, die hier rechtsachter wordt gesuggereerd, zou eigenlijk links van de Poort horen te liggen.

De naakte lijken van de gebroeders De Witt werden door omstanders naar het Groene Zoodje, het schavot, gesleept en ondersteboven aan de wipgalg opgehangen. De boodschap die de menigte hiermee gaf, was dat de moord in feite een executie was geweest. Ook het verminken van de lijken,

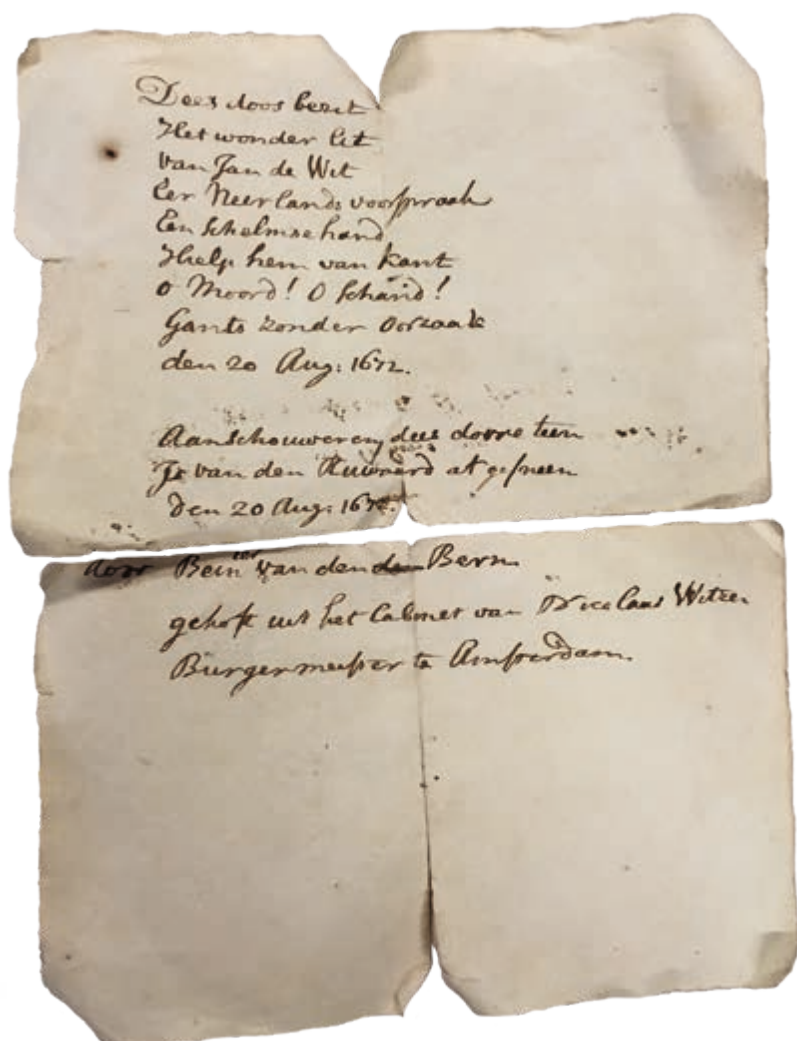
Afb. 7 De lijken van de gebroeders De Witt. Schilderij toegeschreven aan Jan de Baen, ca. 1672-1675. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 8 Tong en vinger van Johan en Cornelis de Witt. Collectie Haags Historisch Museum, Den Haag.

waaronder het afsnijden van ledematen, was deels geïnspireerd op de toenmalige, officiële strafpraktijk, die sterk gericht was op het vernederen en ontteren van misdadigers. Het ondersteboven ophangen bijvoorbeeld was een straf die ‘voorbehouden’ was aan verraders. Een schilder, mogelijk Jan de Baen – die de broers meermaals bij leven had geportretteerd – legde het gruwelijke tafereel om 11 uur ’s avonds vast (afb. 7).

Eerder al hadden omstanders allerlei lichaamsdelen afgesneden. Deze werden als trofeeën meegenomen maar ook ter plekke verhandeld. De tong van Johan en de vinger van Cornelis (afb. 8) zijn de enige lichaamsdelen die bewaard zijn gebleven. Onderzoek door het Nederlands Forensisch Instituut en een herkomstgeschiedenis die teruggaat tot het laatste kwart van de 17de eeuw maken het

Afb. 9a en 9b
 Handgeschreven
 authenticum van de
 tong en vinger van
 de gebroeders De
 Witt, ca. 1717, en een
 zilveren tabaksdoos
 met afbeelding van
 de moord op de
 gebroeders De Witt.
 Vervaardigd door
 Hendrik van Beest,
 1707. Collectie Haags
 Historisch Museum,
 Den Haag.

zeer waarschijnlijk dat dit inderdaad de tong en vinger van de gebroeders De Witt zijn.

Uit dit briefje (afb. 9a) blijkt dat de tong ('wonderlit') en vinger (toen nog bekend als een 'teen') rond 1700 onderdeel uitmaakten van het rareiteitenkabinet van de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen. Hij bewaarde ze in een zilveren tabaksdoos (afb. 9b) met daarop een afbeelding van de moord.

Geïnspireerd door de moord op de gebroeders De Witt maakte kunstenaar Folkert de Jong (1972) in 2016 dit macabere beeld (afb. 10), getiteld *Dutch Mechanisms*. Het is een soort waarschuwing: de kunstenaar wil ermee laten zien dat machtsstrijd en populisme van alle tijden zijn. De Jong liet de tong en vinger scannen, in brons gieten, en verwerkte ze in het beeld, dat tegenwoordig pal naast het Haagse stadhuis staat.

Afb. 10 *Dutch Mechanisms*, onderdeel van De Beeldengalerij, een reeks sculpturen in de openbare ruimte in de binnenstad van Den Haag. Sculptuur door Folkert de Jong, 2016. Foto: Sander Foederer, via Stroom Den Haag.

Afb. 1 Luc Panhuysen voor de Wierickerschans, 13 februari 2022. Foto: Jaap de Haan, 2022.

In het spoor van de Franse doorbraak. Een wandeling langs de Hollandse Waterlinie

Jaap de Haan

Zwammerdam en Bodegraven zijn het symbool geworden van de wreedheden van het Franse leger tijdens het Rampjaar. Beide dorpen werden eind 1672 het slachtoffer van een mislukte doorbraakpoging door de Hollandse Waterlinie. Historicus Luc Panhuysen legt tijdens een wandeling van Zwammerdam naar Bodegraven uit waarom de Fransen juist deze plek uitkozen voor hun aanval.

DE HOLLANDSE WATERLINIE

We beginnen onze wandeling in een rommelig Zwammerdam. De opgebroken straten zijn nu niet het gevolg van het Rampjaar, maar van een geplande reconstructie van de bestrating en het wegdek. Het dorp lag in 1672 in het centrum van de geïmproviseerde Hollandse Waterlinie, die begon bij Muiden en doorliep tot de Biesbosch onder Woudrichem. Even ten oosten ligt Bodegraven, waar Willem III zijn hoofdkwartier had gevestigd.

Het Nederlandse leger wachtte de Fransen in juni 1672 op bij de IJssellinie in Overijssel en Gelderland. Hoe kwam het leger daarna achter de Waterlinie terecht?

‘Nadat het Franse leger begin juni zonder problemen de Schenkenschans passeerde en bij Tolhuis de Rijn had overgestoken, lag de Republiek voor hen open. De Fransen rukten zo snel op, dat de IJssellinie nutteloos was geworden. Sterker nog, het Nederlandse leger kwam klem te zitten tussen de IJssel en de Fransen, dus het moest zich halsoverkop terugtrekken in het gebied tussen Utrecht en Amsterdam.’

Op dat moment was er nog geen waterlinie. Hoe kwam die tot stand?

‘Korte tijd voor de terugtrekking van het leger werd een commissie ingesteld om te onderzoeken of een waterlinie haalbaar was. Er was nog helemaal geen ervaring met zo’n grote waterlinie, maar de noodzaak was evident. Overal trokken regentencommissies de provincie in, langs alle belangrijke sluizen en dijken. Zij bepaalden welke sluis opengezet kon worden en in welke dijk de spade werd gezet.’

Om de Waterlinie in werking te stellen werden de polders op de grens van Holland en Utrecht geïnvundeerd. Ten oosten van Zwammerdam en Bodegraven werd daarvoor de brede Zegveldse polder onder een laag van ongeveer zestig centimeter water gezet. Deze watermassa hield het Franse leger op afstand, want ze was te diep voor soldaten om doorheen te waden en te ondiep

om boten te gebruiken. Zwammerdam en Bodegraven bewaakten beide een doorgang door de Waterlinie, namelijk het riviertje de Meije en de Oude Rijn.

De boeren die in de Hollands-Utrechtse polders woonden, werkten de inundaties actief tegen.

Waarom deden zij dat?

‘De boeren verzetten zich tegen het onder water zetten van hun weilanden. De oorlog was een verschrikkelijke verstoring van het hele ritme. Hun hele kapitaal werd voor de landsverdediging opgeofferd. Voor wie was de landsverdediging? Niet voor hen, maar voor de Hollandse steden! De boeren vochten voor hun lijfsbehoud. Eigenlijk moest de Republiek, of beter gezegd de Hollandse steden, het platteland veroveren om zich te kunnen verdedigen. Het idee dat het vaderland verdedigd moest worden, is de boeren door de strot geduwd.’

DE FRANSE AANVAL

Aan de fraai gerestaureerde hervormde kerk van Zwammerdam, waar we nu voor staan, zijn nog de sporen van de Franse verwoesting te zien, zoals het afwijkende baksteen formaat waarmee de kerk deels werd herbouwd.

Hoe kwamen de Fransen op het idee om het dorp, dat zo dicht bij het hoofdkwartier van het Nederlandse leger lag, aan te vallen?

‘Willem III was kort tevoren met het Nederlandse leger vertrokken naar Maastricht en Charleroi, en had de Waterlinie nagenoeg onbeheerd achtergelaten. Hij wilde zijn Duitse bondgenoten bij Maastricht ontmoeten voor een gezamenlijke militaire actie tegen de troepen van Lodewijk XIV. De Franse opperbevelhebber, de hertog van Luxembourg, wist dat natuurlijk. Toen de Waterlinie ook nog bevroor, zag hij een bres in de linie. Luxembourg besloot deze kans te grijpen, want hij wilde Willem III flink op zijn nummer zetten door huis te houden in diens militaire hoofdkwartier.’

Waarom viel Luxembourgen bij de brede Zegveldse polder aan en niet op een plek waar de Waterlinie smaller is?

‘Bij het gedeelte waar de linie het smalst was – tussen de Enkele en Dubbele Wiericke – zorgden de Nederlanders voor een snelle stroming van het water. Dat deden ze door bij vloed de sluizen te openen en te zorgen dat het water ook bij eb bleef stromen. Op deze manier bleef het ijs dun en was het onbegaanbaar. Bij Zegveld waaierte de linie uit en was de stroming te langzaam om ijsvorming tegen te gaan. Bovendien was dit een strategische plek, want vanuit Zegveld kon het Franse leger zowel naar Amsterdam als naar Den Haag oprukken.’

DE FRANSEN IN HET NAUW

Op 27 december begon Luxembourgen vanuit Woerden met een troepenmacht van achtduizend soldaten en duizend ruiters aan zijn waagstuk over het ijs. Volgens Panhuysen wilde de hertog met zijn manschappen de hofstad brandschatten. Het was

een buitenkans dat de prins van Oranje zich in Vlaanderen bevond en de waterlinie had achtergelaten met een slechts kleine strijdmacht, verspreid over alle sterkten en fortificaties. Toch bereikte het Franse leger Den Haag niet. Toen de soldaten de dijk langs de Meije bereikten, zag Luxembourgen dat de terugweg over het smeltende ijs afgesloten was.

Het Franse leger zat klem tussen het water en twee Nederlandse vestingen, namelijk Zwammerdam en Bodegraven. Hoe zijn de Fransen uit deze benarde situatie gekomen?

‘Je zou kunnen zeggen dat de Franse aanval al snel na de start in de soep liep. Door de dooi zakten soldaten door het ijs; de meesten hadden het geluk dat ze aan hun haren uit het water getrokken konden worden. Daarna moesten ze nat en verkleumd verder. Vergis je niet, alleen al de oversteek van de golvende ijsvlakte kostte de Fransen meer dan een half etmaal. Luxembourgen liet het oorspronkelijke aanvalsplan snel varen en richtte zich nu op een terugtocht over de droge dijken langs de Oude Rijn naar Woerden. Het leger had

Afb. 2 Polder tussen Zwammerdam en Bodegraven, gefotografeerd vanaf de Oude Rijn dijk. Foto: Jaap de Haan, 2022.

geluk. De versterkingen in Zwammerdam en Bodegraven waren gericht naar het oosten en de Fransen kwamen uit het westen. Bovendien hadden de commandanten van beide dorpen zich met hun manschappen teruggetrokken: de hoofdmacht onder de graaf van Königsmarck op Goudse Sluis (tussen Zwammerdam en Capelle) en tachtig man van overste Pain et Vin op Zwammerdam. Toen de laatste ook nog eens in paniek naar Gouda was gevlucht, lag de terugweg voor de Fransen open.'

HOOFDKWARTIER VERLATEN

Onder een waterig zonnetje, begeleid door een frisse bries uit het oosten, lopen we over de Oude Rijndijk van Zwammerdam naar Bodegraven, dezelfde route die de Franse soldaten in december 1672 op hun terugtocht namen. Aan de situatie uit het Rampjaar herinnert weinig meer. Tussen de knoestige knotwilgen langs de kant van de weg is wel te zien dat de Zegveldse polder links van de dijk een stuk lager ligt dan de Oude Rijn. Deze weidse graslanden lagen destijds onder water en dwongen Luxembourg om na de plundering van Zwammerdam over Bodegraven terug te trekken.

We staan nu voor de hervormde kerk in Bodegraven, waar Willem III zijn hoofdkwartier gevestigd had. Deze kerk is net als die in Zwammerdam tijdens het Rampjaar volledig afgebrand. Had de stadhouder de Franse aanval niet kunnen voorzien?

'Jawel, er waren genoeg mensen in Holland die Willem voor gek verklaarden dat hij op avontuur ging richting Maastricht. Margaretha Turnor, een van de hoofdpersonen uit mijn 1672-boek, waarschuwde in haar brieven voor de strenge vorst en schreef over geruchten van een Franse aanval op de Waterlinie.'¹

Als de Nederlanders wisten dat de Waterlinie kon bevroren, dan wisten de Fransen dat toch ook?

'Dat was ook zo. De Nederlanders zagen al enige

tijd vanuit Bodegraven dat de Fransen bezig waren manschappen samen te trekken. De geruchten gingen zelfs dat ze bezig waren om schaatsen te maken. Willem wilde echter niet terugkomen en het probleem was dat Königsmarck het benauwd kreeg van de Franse voorbereidingen en zijn post daarom verliet. De hertog van Luxembourg wist dat natuurlijk niet, maar het was een enorme meevaler waar geen enkele Fransman rekening mee had gehouden.'

De Fransen soldaten vierden hun vrije terugtocht als het ware met de plundering en verwoesting van Zwammerdam en Bodegraven. Waarom deden ze dat?

'Ongetwijfeld waren ze flink opgestoot door Luxembourg: "Luister jongens, Willem hangt na een mislukt beleg van Charleroi rond bij Maas-tricht. We hebben eventjes." De Fransen hadden zich opgemaakt voor een verbeterde strijd met de Nederlanders, want ze dachten dat ze versterkingen tegenkwamen. Opeens bleek dat er geen tot de tanden toe bewapende tegenstanders waren in Zwammerdam en Bodegraven, maar weerloze burgers. Van hun bevelhebber hadden ze gehoord dat er alle ruimte was voor plunderingen en verkrachtingen, en dat hebben de Franse soldaten dus gedaan. Dit is het hoofdkwartier van de vijand en die gaan wij eens goed vernederen, dat idee.'

Na de verwoesting van Bodegraven vervolgden Luxembourg en zijn soldaten hun weg. Drie dragen na het begin van de doorbraakpoging kwamen zij ongehinderd aan in Woerden. Er waren niet meer dan vijftig Franse soldaten gesneuveld.

UNDERDOG VECHT TERUG

We lopen door in de richting van Woerden. Even buiten Bodegraven, op de kruising van de Oude Rijn en de Enkele Wiericke, komen we bij het fort Wierickerschans. Het fort is sinds 1998 eigendom van Staatsbosbeheer, maar ligt nog steeds veilig achter een brede gracht, die aan de fort-zijde is omringd door hoge bomen. Toen de

Afb. 3 Gezicht op de Wierickerschans bij Bodegraven. Prent door Hendrik Spilman, 1749. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, Amsterdam.

terugtrekkende Fransen hier langskwamen lag er nog een eenvoudige schans, die zij en passant verwoestten. Kort na het Rampjaar werd er een permanent fort gebouwd.

Waarom is de Wierickerschans op deze plek gebouwd?

‘Als je de Waterlinie voorstelt als een zandloper, dan staan we nu bij taille van de linie. Die smalle, kleine Wiericke is makkelijk over te steken. Na de doorbraak van de hertog van Luxembourg krabden de Nederlanders zich achter de oren en dachten: de verdediging van de Waterlinie mag wel wat beter. In rap tempo werden daarna forten en schansen gebouwd. Met de forten zetten de Nederlanders

als het ware hun hakken in het zand. De kleine legermacht die in een fort gelegeerd lag, kon bliksemaanvallen uitvoeren op de vijand.

De Wierickerschans is een van de weinige tastbare herinneringen aan de Oude Hollandse Waterlinie. Vind je het een goed eindpunt van onze wandeling?

‘Deze plek is een mooi besluit, want de Wierickerschans staat symbool voor de ommekeer tijdens het Rampjaar. Eigenlijk had Lodewijk XIV de oorlog moeten winnen, maar de Republiek, de *underdog*, begon vanuit het water de Fransen terug te duwen en daarmee werd voorkomen dat de Franse koning de oorlog won.’

‘Bij tegenspoed wijt men het één’

Ineke Huysman

Het jaar 2021 is de boeken ingegaan als een desastreus jaar vanwege de covid-pandemie. Ook 2022, het jaar waarin we het Rampjaar 1672 herdenken, dreigt geen rustig jaar te worden.

Het ene rampjaar is het andere niet, en de omstandigheden nu en 350 jaar geleden zijn moeilijk vergelijkbaar. Toch moet ik vaak denken aan de schokkende beschrijvingen van de Franse invasie in de Republiek in 1672 als ik de berichten lees over de Russische inval in Oekraïne.

Wat dichterbij huis zijn ook nu de gevolgen van de covid-pandemie nog in de hele samenleving merkbaar, bijvoorbeeld in de cultuursector. Zo ook in aanloop naar de herdenking van het Rampjaar. Bibliotheken en archieven waren beperkt toegankelijk, fysiek overleg was ondoenlijk en we waren aangewezen op telefoon, WhatsApp en e-mail. Zoomen werd een alledaagse bezigheid. En de opleving van covid aan het begin van deze zomer maakte duidelijk dat we er nog niet vanaf zijn. Hopelijk zijn bij het verschijnen van deze speciale editie van *Holland* alle georganiseerde activiteiten in volle gang en toegankelijk voor iedereen.

Als voorzitter van de programmacommissie van de vereniging Vrienden van De Witt en leider van het Johan de Witt brievenproject staat voor mij momenteel alles in het teken van het Rampjaar 1672. Dat komt uiteraard doordat het voor De Witt ook zijn persoonlijke rampjaar was, het jaar van zijn ondergang en noodlottige einde. Ik ben me er terdege van bewust geweest dat de voorbereidingen van de

rampjaarherdenking zich in een bubbel voltrokken. Bredere aandacht was daardoor niet vanzelfsprekend. Zo maakte het Cultureel Supplement van de NRC van 12 januari 2022 onder de titel ‘Wat valt er dit jaar te vieren of herdenken’ geen melding van de herdenkingen van 1672 en 1572. Toch hebben we over belangstelling niet te klagen gehad. Ik had niet kunnen voorspellen dat De Witt en het Rampjaar zoveel aandacht zouden trekken, van congressen, musea, lezingen en artikelen, zelfs tot televisieprogramma’s aan toe. Het is heel stimulerend om op die manier de kennis die is opgedaan te kunnen delen en toepassen.

De afgelopen jaren ben ik op twee manieren betrokken geweest bij projecten rondom Johan de Witt. De Vrienden van De Witt organiseren al meer dan vijftien jaar bijeenkomsten over het gedachtegoed van de gebroeders De Witt. De vereniging voelde zich dan ook als een vis in het water bij het thema ‘Rampjaar 1672’ en al het georganiseerde dat daarbij komt kijken. Zo is er in samenwerking met het Koninklijk Nederlands Genootschap en de Stichting Rampjaarherdenking een groot congres over dit thema georganiseerd en zal de speciale editie van dit tijdschrift op de sterfdag van de gebroeders De Witt, 20 augustus, met een symposium in het Haags Historisch Museum worden gelanceerd. Met het Johan

de Witt project, geïnitieerd door Huygens ING/ NL-Lab, werk ik aan de volledige digitale uitgave van De Witts brieven corpus. Stagiaires en gastonderzoekers inventariseren en digitaliseren de brieven en publiceren gegevens in het web-portaal van Oxfords *Early Modern Letters Online* (EMLO). Daar zijn nu al bijna 8.500 brieven van De Witt online te raadplegen, ongeveer een derde van het volledige corpus.

Van het jaar 1672 zijn 758 brieven uit de correspondentie van De Witt bewaard gebleven, het merendeel brieven aan de raadpensionaris van familieleden, militairen, regenten, diplomaten en privépersonen. Opmerkelijk en tegelijkertijd verklaarbaar neemt het aantal brieven met diplomatieke inhoud na de oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk af, terwijl het aantal brieven met militaire inhoud toeneemt. In het archief met de correspondentie van Johan de Witt bevindt zich ook een aanzienlijk aantal anonieme brieven. Soms ontbreekt de afzender helemaal, dan weer is er alleen met initialen ondertekend. Je zou verwachten dat deze anonieme brieven bedreigingen bevatten, maar bij nader inzien zijn het juist goedbedoelde waarschuwingen of adviezen. Uit het jaar 1672 zijn er in deze

categorie veertien brieven in het archief van De Witt gevonden. Vanaf 21 juni, de dag waarop de raadpensionaris een eerste moordaanslag nog overleefde, stokt de binnenkomende correspondentie. Er is nog een geruststellend briefje van zijn zwager Pieter de Graeff, die De Witts kinderen na de moordaanslag opving, en een brief van ambassadeur Everard van Weede uit Engeland, die aankomt als De Witt al is overleden. Kennelijk was het voor de rest van de wereld duidelijk: bij De Witt moest je niet meer zijn.

Een overeenkomst met het heden zie ik vooral in de beïnvloeding van de media door ‘het volk’ en de tegenpartijen. In het verleden deed men dit door de verspreiding van anonieme pamfletten, tegenwoordig verlopen dit soort belastingen en circulatie van *fake news* via sociale media als Twitter en Facebook. Allebei even erg en even schadelijk. De Witt kon daarover meepraten. Vlak voor zijn dramatische dood eindigde Johan de Witt zijn allerlaatste brief met een citaat van Tacitus: ‘Prospera omnes sibi vendicant; adversa uni imputantur’, dat wil zeggen ‘Bij voorspoed eisen allen voor zich de eer; bij tegenspoed wijt men het één.’ Anno 2022 nog steeds een waar woord.

© Illustratie Maarten Streefland

Hieronder treft u de titels die online besproken worden.

Ga voor de volledige tekst naar www.tijdschrift-holland.nl/recensies

Nico Lettinck bespreekt

Bas de Melker, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*, Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2021; 550 p., ill., ISBN: 9789087049270, prijs € 50,-

Voor 1385 was er geen enkel klooster in Amsterdam, maar in 1435 waren het er zestien. In 50 jaar tijd was het religieuze leven blijkbaar sterk veranderd en tegelijkertijd had het uiterlijk van de stad een gedaantewisseling ondergaan. Bas de Melker stelt de vraag wat de wisselwerking tussen de metamorfose van de devotie en die van de stad was. De auteur promoveerde in 2002 op dit onderwerp, maar overleed in 2016. Anderen hebben het manuscript persklaar gemaakt, waaronder Koen Goudriaan, die een waardevolle epiloog toevoegde. De Melker staat uitvoerig stil bij de motieven voor de stichting van kloosters en de financiering ervan. Op basis van gedetailleerd archiefonderzoek toont hij aan dat de stedelijke elite steeds het initiatief nam, maar dat dit gesteund werd door minder vermogende burgers.

Jaap de Haan bespreekt

Daniel R. Horst, *Kikkers en kaaskoppen. Nederland en Nederlanders in buitenlandse spotprenten*, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2021; 186 p., ill., ISBN: 9789024447657, prijs € 24,50

De kikkers springen je tegemoet vanaf de eerste bladzijden van het boek *Kikkers en kaaskoppen*. Buitenlandse cartoonisten maakten dankbaar gebruik van de kikker om in tijden van oorlog hun vijand aan de Noordzee belachelijk te maken. Zo noemden de Engelsen de Nederlanders Nic Frog en de Staten-Generaal Hogen Mogen Frogs. Daniël R. Horst (Rijksmuseum Amsterdam) bespreekt buitenlandse spotprenten over Nederlanders uit de periode 1550-1800 aan de hand van vier thema's: kikkers, kaaskoppen, rokers en de kwalificaties lomp, lui en laf. Vrijwel zonder uitzondering worden de Nederlanders afgebeeld als lompe hobbezakken met enorme achterwerken, gehuld in bruine kleding, die roken als ketters en leven op een dieet van kaas. Dankzij Horsts informatieve begeleidende teksten weet de lezer waarop deze stereotyperingen gebaseerd zijn.

Kerrewin van Blanken bespreekt

Wout Troost, *Hiëronymus van Beverningk tijdens het Rampjaar*
1672, Zutphen: Uitgeverij de Walburg Pers, 2021; 160 p.,
ISBN: 9789462497900, prijs € 19,99

Klem tussen Johan de Witt en Willem III. Zo kan men de positie van de Goudse regent en diplomaat Hiëronymus van Beverningk in 1672 het beste kenschetsen. Aanvankelijk steunde hij het bewind van raadpensionaris De Witt, maar geleidelijk veranderde hij van gedachten en zag hij voor prins Willem III wel een toekomst weggelegd in de Republiek. Toen die Republiek in 1672 werd aangevallen door de Engelsen, Fransen en de bisschoppen van Munster en Keulen – het Rampjaar –, streed Beverningk aan de zijde van Willem III. Na de moord op de gebroeders De Witt door Oranjegezinden vreesde hij voor zijn leven. Maar Willem III, inmiddels stadhouder, zorgde ervoor dat zijn politieke vrienden geen wraak namen. Zo kon Van Beverningk zijn diplomatieke carrière weer oppakken.

Merle Lammers bespreekt

Sander Enderink, *Het Oude Hollandse Waterlinie Boek*,
Zwolle: Uitgeverij Wbooks, 2022; 288 p., ill., ISBN: 9789462584259,
prijs € 19,95

In het beruchte Rampjaar 1672 hielden tientallen kilometers onder water gezet polderland het Franse leger buiten de grenzen van Holland. Ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan heeft Sander Enderink in *Het Oude Hollandse Waterlinie Boek* verhalen verzameld die een beeld geven van de anderhalve eeuw waarin de linie dienstdeed. Van de chaotische ontstaansgeschiedenis, de militaire tegenslagen en successen tijdens de oorlog met Frankrijk, tot de grootscheepse naoorlogse modernisering die Naarden, Schoonhoven en Gorinchem hun nog altijd herkenbare vorm heeft gegeven. In de verhalen komen naast de bekende prins Willem III van Oranje, raadpensionaris Johan de Witt en luitenant-admiraal Michiel de Ruyter ook vele minder bekende personen en plaatsen aan bod; van de predikant van Waverveen en boeren uit Stolwijk, tot de secretaris van Woerden.

Ineke Huysman en Roosje Peeters, *Johan de Witt en het Rampjaar*.
Een bloemlezing uit zijn correspondentie, Soest: Uitgeverij Catullus, 2022;
 272 p., ill., ISBN: 9789492409720, prijs € 24,99

Acht dagen voor zijn dood citeerde raadpensionaris Johan de Witt Tacitus in een van zijn laatste brieven: 'Bij voorspoed eisen allen voor zich de eer; bij tegenspoed wijt men het één.' Deze zegswijze zou hij korte tijd later aan den lijve ondervinden. De Witt (1625-1672) liet bij zijn gruwelijke dood op 20 augustus 1672 een enorme correspondentie na. Uit die nalatenschap hebben historici Roosje Peeters en Ineke Huysman een bloemlezing samengesteld die het verloop van het Rampjaar op de voet volgt. Van alle brieven is een foto van het origineel opgenomen. Daarnaast zijn ze voorzien van een hertaling, een uitgebreide toelichting en een fraaie tekening van Jean-Marc van Tol. Onder meer Luc Panhuysen, Luuc Kooijmans en Wout Troost verzorgden een bijdrage aan dit rijk geïllustreerde boek.

Jaap de Haan bespreekt
Leen Ouweeneel, *Regenten en de Waterlinie in het Rampjaar*.
Hoe de Hollandse Waterlinie tot stand kwam, Schoonhoven:
 Uitgeverij Historische Uitgaven Schoonhoven, 2022; 275 p., ill.,
 ISBN: 9789082309553, prijs € 24,95

Leen Ouweeneel heeft voor het boek *Regenten en de Waterlinie* vijf jaar archiefonderzoek gedaan naar de totstandkoming van de Oude Hollandse Waterlinie tijdens het Rampjaar. Hij beschrijft hoe de bestuurlijke elite onder druk van de Franse aanval optrad. Lodewijk XIV talmde na de snelle verovering van Gelre en Utrecht met zijn leger direct door te stoten naar Holland, het centrum van de macht in de Republiek. Hierdoor was er tijd om een strook land van Amsterdam tot en met Heusden onder water te zetten. Dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. De Hollandse regenten moesten vaak een beroep doen op het gezag van prins Willem III en het leger om de weerstand van de boerenbevolking tegen het inunderen van polders het hoofd te bieden.

p. 148 Hanna de Lange | 'Bij dese ongelegenthey des tijds'. Ooggetuigenverslagen uit het Rampjaar

- 1 Utrechts Archief (UA), Familie Booth (Booth), inv.nr. 43: Dagboek van Everard Booth betreffende de toestand in de stad Utrecht, 1672 jun-1675 jan, met enige correspondentie (Dagboek van Everard Booth).
- 2 Voor gedrukt nieuws in het Rampjaar, zie: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading Books in the Dutch Golden Age* (New Haven/Londen 2019) 321; Femke Deen, David Onnekink en Michel Reinders, 'Pamphlets and Politics in the Dutch Republic', *Library of the Written Word* 12 (Leiden 2010) 17 en 66.
- 3 Stadsarchief Amsterdam (SA), Inventaris van de Collectie Stadsarchief Amsterdam: klein materiaal (KM), inv. nr. 3363: Dagregister van 't gene t'sedert den 26 junij 1672 in Amsterdam en daaromtrent is voorgevallen.
- 4 UA, Booth, inv. nr. 43: Dagboek van Everard Booth, 4 (14 juni 1672).
- 5 Ibidem, 7 (17 juni 1672).
- 6 Ibidem, 8 (18 juni 1672).
- 7 Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009) 400; Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 13-14, 18-23, 44-45 en 61; Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het rampjaar 1672* (Hilversum 2014) 18-20, 185-187 en 203-207.
- 8 SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, 1672, 26 Junij, Sondagh.
- 9 Petra Dreiskämper, *Redeloos, radeloos, reddeloos: de geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998) 56.
- 10 Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Haarlem 1994) 220.
- 11 SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, 1672, 26 Junij, Sondagh.
- 12 Ibidem, 3 Aug. Woensdag beedagh.
- 13 Ibidem, 4 Augusty Donderdag.
- 14 Over de betrouwbaarheid van nieuws, zie: Brendan Dooley, *The Social History of Skepticism. Experience and Doubt in Early Modern Culture* (Baltimore 1999); David Randall, *Credibility in Elizabethan and Early Stuart Military News* (Londen 2008); Joad Raymond, 'International News and the Seventeenth-Century English Newspaper', in: Roeland Harms e.a. (reds.), *Not Dead Things. The Dissemination of Popular Print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820* (Leiden 2013) 229-251.
- 15 SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, Zondagh (10 juli 1672).
- 16 UA, Booth, inv. nr. 43: Dagboek van Everard Booth, 31 oktober (10 november), 8 (18 november), 9 (19 oktober), 16 (26 oktober) en 30 [oktober] (9 november) 1672.
- 17 Dooley, *The social history of skepticism*, 9-44 en 146-152.
- 18 SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, 2 Julij Zaterdag.
- 19 Ibidem, 15 Maandagh (15 augustus).
- 20 A. Pots, *SENTENTIE van den Hove van Hollant, en West-vrieslant, tegens Mr. Cornelis de Wit [...]* (z.p. 1672).
- 21 SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, 21 Aug. Zondagh.
- 22 UA, Booth, inv. nr. 43: Dagboek van Everard Booth, 24 (4 juli); SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, 23 Novemb. Woensdag.
- 23 UA, Booth, inv. nr. 43: Dagboek van Everard Booth, 10 (20 december), in margine 29 (9 juli) 1672.
- 24 UA, Booth, inv. nr. 43: Dagboek van Everard Booth, 24 (3 januari 1673); SA, KM, inv. nr. 3363: Dagregister, 1 Januarij Zondagh (1673).

p. 157 Pauline Kiesow | 'Een Jonger Heldt, een Josua verheven'. De verbeelding van het stadhouderschap in eigentijdse zang- en dichtkunst

- 1 Dit artikel is gebaseerd op hoofdstuk 4 uit het proefschrift *The office of stadhouder and the preservation of unity in the Dutch Republic, 1559-1672* (Universiteit van Cambridge 2019) van Pauline Kiesow. Het gehele proefschrift is te lezen op: www.repository.cam.ac.uk/handle/1810/306137.
- 2 René van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam 2002).
- 3 Judith Pollmann, 'The Cult of Memory of War and Violence', in: H. Helmers en G. Janssen (reds.), *The Cambridge Companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 87-104.
- 4 Cf. Eric Nelson, *The Hebrew Republic: Jewish sources and the transformation of European political thought* (Cambridge MA 2010); Wyger Velema en Arthur Weststeijn (reds.), *Ancient models in the early modern republican imagination* (Leiden/Boston 2018).
- 5 Joost van den Vondel, 'Verghelijkinge vande verlossinghe der kinderen Israels met de vrijwordinghe der Vereenichde Nederlantsche Provinciën', in: J.F.M. Sterck e.a. (reds.), *De werken van Vondel I* (Amsterdam 1927) 262-264.
- 6 [Anoniem], 'Triumph-liedeken', in: *Het nieuwe Nassouse trompetje* (Amsterdam 1675) 75.

- 7 Constantijn Huygens, 'De eerste steen vanden Doel in 's Gravenhaghe geleght by Prins Willem van Orange', in: J.A. Worp (red.), *De gedichten van Constantijn Huygens. Deel 3: 1636-1644* (Groningen 1893) 32.
- 8 [Anoniem], 'Van de velt-slag in Vlaenderen', in: *Het nieuwe Nassouse trompetje* (Amsterdam 1675) 19-25.
- 9 Jacob Westerbaen, 'Antwoort van mijn Heere den Prince van Oranjen', in: J. Westerbaen, *Gedichten, verdeylt in vyf boecken* (Den Haag 1657) 251.
- 10 Vondel, 'Opdraght der afbeeldinghe van prins Willems graf, aen de Staten der vereenighde Nederlanden', in: Sterck (red.), *De werken van Vondel I*, 47.
- 11 Vondel, *Verovering van Grol, door Frederick Hendrick, Prince van Oranje* (Amsterdam 1627).
- 12 Jan Vos, 'Vreede tusschen Filippus de Vierde, Koning van Spanje; en de Staaten der Vrye Neederlanden', in: J. Vos, *Alle de Gedichten van de Poet Jan Vos* (Amsterdam 1662).
- 13 Jacob Westerbaen, *Op de Vrede tusschen Philippus de Vierde, koningh van Spangen, ende De H.H. Staten der Vereende Nederlanden* (z.p. 1648).
- 14 Vondel, 'Begroetenis aen den doorluchtigsten en hooghegeboren Vorst Frederik Henrick', in: Sterck (red.), *De Werken van Vondel II*, 507-509.
- 15 [Anoniem], 'Aenspraek tot de edele Batavieren. Ter eeren den E.D. Prins Frederick Hendrick van Nassou', in: *Het nieuwe Nassouse trompetje* (Amsterdam 1675) 25-30.
- 16 Vondel, 'Amsteldams Wellekomst aen den doorluchtighsten en hooghegeboren Vorst Frederick Henrick', in: Sterck (red.), *De werken van Vondel III*, 182.
- 17 Jan Zoet, *Lijk-Toorts en Geboorte-Zang voor d'overleede Hoogheit Willem, Prinsze van Oranje, &c., En deszelfs enige zoon* (Amsterdam 1650).
- 18 Naamloos vers gedateerd op 17 april 1651, gevonden in: Worp (red.), *De gedichten van Constantijn Huygens. Deel 3*, 260.
- 19 Jan Zoet, 'Geboorte-feest van zijne Doorluchtige Hoogheid Wilhem Henrik' (1656), in: Jan Zoet, *D'Uitsteekste Digt-kunstige Werkken, door Jan Zoet, Amsterdammer* (Amsterdam 1675) 95-108.
- 20 Jan Vos, *Alle de gedichten van de Poet Jan Vos* (Amsterdam 1662) 619-620.
- 21 Constantijn Huygens, 'Gulielmo Henrico principe Auriaco exercituum foederati Belgij designato imperatore', in: J.A. Worp (red.), *De gedichten van Constantijn Huygens VIII*, 1671-1687 (Groningen 1898) 76.
- 22 Anoniem, 'Aen de Beminders van Oranjen', in: *Het prince liet-boeck, of trompet des oorlogs* (Haarlem 1675) 4.
- 23 Anoniem, 'Oranjens Lof', in: *Het prince liet-boeck, of trompet des oorlogs* (Haarlem 1675) 12-13.
- 24 Anoniem, 'Geluckwenschingh aen zijn Doorluchtige Hoogheit de Heere Prince van Oranjen, over 't Gouvernementschap der Vereenighde Nederlanden', in: *Het prince liet-boeck*, 77-80.
- 25 Anoniem, 'Een Liedt gemaect van een Nieuwe Modesse Wiegh, etc.', in: *Het Prince Liet-boeck*, 71-74.
- 26 Jan Zoet, 'Zeegenwenschen' (1672), in: *Digt-kunstige Werkken*, 127-128.
- 27 Jan Zoet, 'd'Ydele Vlugt. Vertoont in de schielikke dood van Kornelis en Jan de Wit' in: *Digt-kunstige Werkken*, 262-263.
- 28 De gedichten zijn: 'Ter eeuwige gedachtenis van den Heer Joan de Wit, Raatpensionaris van Hollant, &c.'; 'Op den zelven Heer'; 'Op d' afbeeldinghe van den Heere Meester Joan de Witt, Raatpensionaris van Hollant, Vader des Vaderlants'; allen te vinden in: Sterck (red.), *De werken van Vondel X*, 425-436.
- 29 Joachim Oudaen, *Haegsche Broeder-moord, of dulle blydschap* (z.p. 1712). Oudaen schreef het stuk al in 1673, maar vanwege het politieke klimaat werd het pas in 1712 (tijdens het Tweede Stadhouderloze Tijdperk) uitgegeven.

p. 166 Jasper Dekker en Stan Bussen | De minuten van Johan de Witt. Het Rampjaar via nieuwe onderzoeksmethoden ontleed

- 1 Nationaal Archief (NA), Den Haag, Inventaris van het archief van Johan de Witt, raadpensionaris van Holland, 1653-1672 (AJdW), inv. nr. 26: Brief van Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 29 maart 1672. *Johan de Witt* (geraadpleegd 08-12-2021, via: https://www.johandewitt.nl/?page_id=1575).
- 2 D.J. Roorda, *Het Rampjaar 1672* (Bussum 1971) 32-33.
- 3 H.H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978) 757-758 en 816.
- 4 In sommige gevallen was het lastig om een persoon in één categorie te plaatsen, omdat meerdere categorieën voor die persoon van toepassing zijn. Zo bekleedde Cornelis de Witt politieke/diplomatieke functies tijdens het Rampjaar, maar wordt hij vanwege zijn positie als gedeputeerde ter velde geschaard onder oorlogvoering. We zijn altijd uitgegaan van de primaire functie die de desbetreffende persoon bekleedde tijdens het Rampjaar.
- 5 In de toekomst zal de volledige correspondentie van de raadpensionaris hier te vinden zijn. EMLO (geraadpleegd op 10-09-2021, via: <http://emlo-portal.bodleian.ox.ac.uk/collections/?catalogue=johan-de-witt>).
- 6 Read Co-op (geraadpleegd op 03-09-2021, via: <https://readcoop.eu/transkribus>).
- 7 De verbeterde transcripties zijn digitaal toegankelijk op de project-website met een link naar de originele

- afbeelding. *Johan de Witt* (geraadpleegd op 03-09-2021, via: https://www.johandewitt.nl/?page_id=1489).
- 8 De woordwolken zijn gemaakt via www.woordwolk.nl. Er is alleen gekeken naar zelfstandige naamwoorden die in minimaal een van de twee periodes minstens vijf keer voorkomen in de minuten. Daarbij is rekening gehouden met spellingvarianties. De twee in het Frans geschreven minuten zijn niet opgenomen bij het woordgebruik-onderzoek.
 - 9 Ineke Huysman en Roosje Peeters (reds.), *Johan de Witt en het Rampjaar. Een bloemlezing uit zijn correspondentie* (Soest 2022) 11. De woorden 'brief' en 'minuut' zullen parallel aan elkaar worden gebruikt in dit onderzoek.
 - 10 NA, AJdW, inv. nr. 26: Brief van Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 4 maart 1672. *Johan de Witt* (geraadpleegd op 14-04-2022, via: https://www.johandewitt.nl/?page_id=1575).
 - 11 Zie hierover bijvoorbeeld: Olaf van Nimwegen, *Deser landen krijchsvolck' Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006) 257-258.
 - 12 Rowen, *John de Witt*, 809-811. Zie ook: Marc van Alphen (e.a.), *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2019) hoofdstuk 5, aldaar 212-219.
 - 13 In de eerste periode zijn het 14 van de 42 brieven, in de tweede 26 van de 84.
 - 14 Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2020) 195-197.
 - 15 Stan Bussen, 'Hulptroepen. Cornelis de Witt aan Johan de Witt: 7 februari 1672', in: Ineke Huysman en Roosje Peeters (reds.), *Johan de Witt en Frankrijk (2020)* 222-233.
 - 16 P.C. Molhuysen en P.J. Blok (e.a.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek III* (Leiden 1914) 1450-1451.
 - 17 NA, AJdW, inv. nr. 27: Brief van Johan de Witt aan Cornelis de Witt, 15 mei 1672. *Johan de Witt* (geraadpleegd op 08-12-2021, via: https://www.johandewitt.nl/?page_id=1575).
 - 18 Roorda, *Het Rampjaar 1672*, 34 en 38.
 - 19 Ibidem, 122-123. Met het Eeuwig Edict van 1667 besloten de Staten van Holland tot afschaffing van het stadhouderschap.
 - 20 Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2019) 215-221.
 - 21 M.S. Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy, 1450-1919* (Londen 1993) 41.
 - 22 Dat lukte Van Amerongen uiteindelijk ook. Panhuysen, *Rampjaar 1672*, 125-130.
 - 23 A. Marshall, *Intelligence and Espionage in the reign of Charles II, 1660-1685* (Cambridge 1994) 90-91.
 - 24 NA, AJdW, inv. nr. 28: Brief van Johan de Witt aan Hiëronymus van Beverningh, 26 april 1672. *Johan de Witt* (geraadpleegd op 15-12-2021, via: https://www.johandewitt.nl/?page_id=1588).

p. 175 Merle Lammers | 'Wat is dit een ruwineusen oorloch'. De Franse oorlogvoering tijdens de Hollandse Oorlog

- 1 Utrechts Archief (UA), Huis Archief Amerongen (HAA), inv.nr. 2723: Margaretha Turnor, Den Haag 2 januari 1673.
- 2 Dit artikel is gebaseerd op mijn Masterscriptie. Merle Lammers, 'Och, ons liefve vaderlant is wel in een seer droefvige staet'. *De Hollandse Oorlog in de Republiek (1672-1674) door de ogen van tijdgenoten* (Master Militaire Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam 2021).
- 3 Bijvoorbeeld: W.J. Knoop, *Krijgs- en Geschiedkundige Beschouwingen over Willem den Derde 1672-1697*. Deel I (Schiedam 1895); J.W. van Sypesteyn en J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1672 en 1673. Bijdragen tot de Staats- en Krijgsgeschiedenis van het Vaderland*. Deel I (Den Haag 1850); Johannes Bosscha, *Neerlands heldendaden te land* (Leeuwarden 1868-1875).
- 4 Zie: Michael S. Neiberg, 'War and Society', in: Matthew Hughes en William J. Philpott (reds.), *Palgrave Advances in Modern Military History* (Basingstoke 2006) 42-60.
- 5 Jan den Tex, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982) 79-80; Olaf van Nimwegen, *De Veertigjarige Oorlog 1672-1712. De strijd van de Nederlanders tegen de Zonnekoning* (Amsterdam 2020) 79.
- 6 Olaf van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688* (Amsterdam 2006) 357-359.
- 7 Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 272 en 359-360.
- 8 UA, HAA, inv. nr. 2722: Margaretha Turnor, Amerongen 18 maart 1672.
- 9 't Hollandts Venezoen in Engelandt gebaken, Wederleyt door d'Amsterdamse Pastey-Backer, Tegen sijn Buyrman Brandt (z.p. z.j.) 3. Knuttel nr. 10618.
- 10 UA, HAA, inv. nr. 2722: Margaretha Turnor, Amerongen 8 juni 1672.
- 11 UA, HAA, inv. nr. 2722: Margaretha Turnor, Amsterdam 20 juni 1672.
- 12 Petra Dreiskämper, 'Redeloos, radeloos, reddeloos'. *De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998) 46; Marieke van Egeraat, 'Goejanverwellensluys. Willen van Wijnbergen aan Johan de Witt: 16 juni 1672' in: Ineke Huysman en Roosje Peeters (reds.), *Johan de Witt en het Rampjaar. Een bloemlezing uit zijn correspondentie* (Soest 2022) 165-170.
- 13 J.A. Grothe, 'Dagelijksche aantekeningen gedurende het verblijf der Franschen te Utrecht in 1672 en 1673,

- gehouden door Mr. Everard Booth, Raad-Ordinaris in den Hove Provinciaal van Utrecht en Oud-Raad ter Admiraliteit. Uit de papieren van Booth medegeedeeld door Mr. J.A. Grothe', *Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht*. Deel 6 (Utrecht 1857) [Tweede Deel] 3-166, aldaar 65-66.
- 14 Johan Frederik Gebhard Jr., 'Een dagboek uit het "Rampjaar" 1672', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap*. Deel 8 (Utrecht 1885) 45-116, aldaar 104.
 - 15 Over het werk van De Hooghe: Michel van Duijnen, 'Geweldig Hollands: geweld als thema in het laat 17de-eeuwse werk van Jan Luyken en Romeyn de Hooghe', *Holland Historisch Tijdschrift* 3 (2019) 118-126; Henk van Nierop, *The Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708: Prints, Pamphlets, and Politics in the Dutch Golden Age* (Amsterdam 2018) 55.
 - 16 John A. Lynn, 'How War Fed War: The Tax of Violence and Contributions during the Grand Siècle', *The Journal of Modern History* 65: 2 (1993) 286-310, aldaar 289-290 en 308.
 - 17 Ibidem, 309.
 - 18 Lynn, *Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610-1715* (Cambridge 1997) 197 en 202; Jan Glete, 'Warfare, entrepreneurship, and the fiscal-military state' in: Frank Tallett en D.J.B. Trim (reds.), *European Warfare, 1350-1750* (Cambridge 2010) 300-321, aldaar 317-318; Van Nimwegen, 'Deser landen chrijchsvolck', 73, 264 en 303-304.
 - 19 Philip Mansel, *King of the World. The Life of Louis XIV* (Londen 2019) 173; Frank Tallett, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1715* (Londen/New York 1992) 3 en 125; Jan den Tex, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden 1672-1674* (Zutphen 1982) 51 en 77.
 - 20 Grothe, 'Dagelijksche aantekeningen', 136.
 - 21 UA, HAA, inv. nr. 2722: Margaretha Turnor, Den Haag 26 december 1672.
 - 22 Gebhard, 'Een dagboek uit het "Rampjaar" 1672', 72; Grothe, 'Dagelijksche aantekeningen', 26, 43 en 70; UA, HAA, inv. nr. 2722: Margaretha Turnor, Den Haag 7 november 1672.
 - 23 UA, HAA, inv. nr. 2722: Margaretha Turnor, Den Haag 15 december 1672.
 - 24 Grothe, 'Dagelijksche aantekeningen', 68.
 - 25 Donald Haks, *Vaderland en vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* (Hilversum 2013) 23; Nimwegen, *De Veertigjarige Oorlog*, 126-127.
 - 26 Gebhard, 'Een dagboek uit het "Rampjaar" 1672', 107.
 - 27 *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant*, 5 januari 1673.
 - 28 Lammers, 'Och, ons lieve vaderlant', 54-55.
 - 29 Van Nimwegen, 'Deser landen chrijchsvolck', 380; Van Nimwegen, *De Veertigjarige Oorlog*, 82-83.
 - 30 A.T. Verduyn, *Oprecht Historisch Verhael, Van 't geen voorgevallen is in Bodegraven En Swammerdam*, 10-11 (Amsterdam 1673); Haks, *Vaderland en vrede*, 25-26 en 56-57.
 - 31 [Abraham de Wicquefort], *Advis Fidelle Aux Veritables Hollandois. Touchant ce qui s'est passé dans les Villages de Bodegrave & Swammerdam* (z.p. 1673) 70.
 - 32 Nationaal Archief (NA), Inventaris van het archief van het Hof van Holland, 1428-1811 (IAHH), inv. nr. 5309: 160-161.
 - 33 Duquesnoy en Salman (reds.), *Dagboek van een Amsterdammer in de Gouden Eeuw*, 109-115.

p. 184 Frans R.E. Blom | 'Amsterdam is geen Parijs'. De Franse opmars naar de Schouwburg

- 1 Gegevens ontleend aan ONSTAGE, het online datasysteem voor de Amsterdamse Schouwburg, hoofddred. Frans Blom, zie: <http://www.vondel.humanities.uva.nl/onstage/>.
- 2 Andries Pels, *Gebruik én misbruik des tooneels*, M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.) (Culemborg 1978) 923-927.
- 3 Henk Duits, '11 november 1621. De Amsterdamse kerkenraad stuurt twee afgezanten naar de burgemeesters om te klagen over een opvoering van Samuel Costers *Iphigenia* in de Neder-duytsche Academie', in: R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 1996) 178-186.
- 4 Frans Blom, *Podium van Europa. Creativiteit en ondernemen in de Amsterdamse Schouwburg* (Amsterdam 2021) 407.
- 5 Geciteerd uit het anonieme voorwoord bij *De Griekse Antigone* (Amsterdam 1670) fol. *3v.
- 6 Citaat uit de voorrede (fol. 2r) bij Nils versie van Agrippa, *of De gewaande Tiberinus, treurspel* (Amsterdam 1678), de vertaling van Philippe Quinault, *Agrippa, roy d'Albe, ou le faux Tiberinus*.
- 7 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Burgerweeshuis (BW), inv.nr. 72: scan 71: Stukken aangaande het bestuur van de Schouwburg, 'Extract uijt 't 6e Groot Memoriael der Stadt Amsterdam', 28 december 1677.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem.
- 10 Ton Harmsen, '5 juli 1678. Het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum draagt Lodewijk Meyer op om Andries Pels' *Gebruik en misbruik des tooneels* persklaar te maken', in: R. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der*

Nederlanden, 266-271.

- 11 [Andries Pels], *De gelukke list, of bedrooge Mof. Kluchtspel* (Amsterdam 1689). Een transcriptie is beschikbaar op: <https://www.let.leidenuniv.nl/Dutch/Ceneton/NVAGelukkeList1689.html>. Pels werkt eraan vanaf 1677. De première is op 30 juli 1682.
- 12 Adrien-Thomas Perdou de Subligny, *La folle querelle ou la critique d'Andromaque* (Parijs 1668). Dit werk werd door sommige tijdgenoten aan Molière toegeschreven.
- 13 [Pels], *De gelukke list*, 2.
- 14 Jean Racine, *Andromaque. Tragédie* (Parijs 1668). Dit werk behoort tot het belangrijkste repertoire van de Comédie-Française die vanaf 1680 een stempel drukte op het toneelleven in de Franse hoofdstad en ook de Schouwburg in Amsterdam sterk heeft beïnvloed.
- 15 [Lodewijk Meijer], *Andromache. Treurspel* (Amsterdam 1678).
- 16 SAA, BW, inv. nr. 72: scans 98-99: Brief van Joan Dullaart aan 'Magister', februari 1681.
- 17 Willem Frijhoff, 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de revolutietijd', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 592-609.
- 18 [Pels], *De gelukke list*, 3.
- 19 Ibidem, 13.
- 20 Zie ook: Karel Porteman en Mieke B. Smits Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560-1700* (Amsterdam 2008) 694. Naast de vijf genoemde kluchten verdwijnen ook: Marcus Waltes, *Bolbackers-Jan* (1671); Samuel Coster, *Teeuwis de Boer* (1672); Anoniem, *Ik ken je niet*; IJsbrandt Vincent, *De gheveinsde doodt van Joosje*; Bernard Fonteyn, *Sulleman* (1678); Abraham Bormeester, 't *Nieuws-gierigh Aegje*; Adriaen Boelens, *De bedrogen vrijer*; Jan Siewerts Kolm, *Malle Jan Tot* (nog wel drie reprises in 1690); Adriaen Boelens, *De glazen docter*; Anoniem, *De Saus*; Matthijs Gramsbergen, *Piramus en Thisbe, of De bedrooge hartog van Pierlepon*; Anoniem, *Ballet van Paris Oordeel*; Anoniem, *Molenaarsballet*; Jan van Dalen, *Kale Edelman* (1680).
- 21 Frans R.E. Blom en P. Smith, 'Molière à la mode d'Amsterdam (XVII-XVIII siècles)', in: Claude Bourqui e.a. (reds.), *La première réception de Molière dans l'espace européen (1660-1780)* (2022) 31-47.
- 22 Adriaan Bastiaansz de Leeuw, *Den liefden-doktoor, anders de geneesmeester van de liefde. Kluchtspel* (Amsterdam 1666). Geciteerd is de tweede druk, getiteld *De liefdendokter. Kluchtspel* (Amsterdam 1680) fol. *2v-4r.

p. 193 Arthur der Weduwen | Druk, lees en huiver: vroege herinneringen aan het Rampjaar

- 1 [Jan Claesz ten Hoorn], *Reis-boek door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën* (Amsterdam 1689); een herdruk verscheen in 1700.
- 2 Ibidem, 166-167.
- 3 Ibidem, 211, 215, 221 en 262.
- 4 Olaf van Nimwegen, *De veertigjarige oorlog, 1672-1712* (Amsterdam 2020) 79-84; Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009) 430-431; J. den Tex, *Onder vreemde heren. De Republiek der Nederlanden, 1672-1674* (Zutphen 1982) voornamelijk 77-90.
- 5 [Tobias van Domselaer], *Het Tweede Deel, van't Ontroerde Nederlandt* (Amsterdam 1676).
- 6 Alan Moss, 'Comparing Ruins: National Trauma in Dutch Travel Accounts of the Seventeenth Century', in: Lotte Jensen (red.), *The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam 2016) 217-232, aldaar 217-228.
- 7 Aldus geschreven over het dorp Losser in Overijssel, zie: Den Tex, *Onder vreemde heren*, 86.
- 8 Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming – De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006) 228.
- 9 Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen IV, 1575-1675* (Franeker 2000) 24, 30-32 en 666-675.
- 10 Hanneke van Asperen, 'Disaster and Discord: Romeyn de Hooghe and the Dutch State of Ruination in 1675', *Dutch Crossing* 45 (2021) 241-262.
- 11 Karel Crucius, *Oratie van de gedurige voorsienigheid Gods over ons Vaderlandt* (Leiden 1676 [=1674]).
- 12 Henk van Nierop, *De vernuftige etsen: het scandalieuze leven van Romeyn de Hooghe* (Amsterdam 2019) 61.
- 13 Jasper van der Steen, *Memory Wars in the Low Countries, 1566-1700* (Leiden 2015).
- 14 Adrianus Severinus, *Het gelukkig herdenken aen de vermaerde belegering der stad Leiden* (Leiden 1674) f. *2.
- 15 [Adam Thomas Verduyn], *Oprecht historisch verhaal, van't geen voorgevallen is in Bodegraven en Swammerdam, door't invallen en doorbreken der Fransen* (Amsterdam 1673) 10. Zie ook: Van der Steen, *Memory Wars*, 277-279.
- 16 Zie bijvoorbeeld: Laurence Duquesnoy en Jeroen Salman (red.), *De handelsgeest van Isaac Pool. Dagboek van een Amsterdammer in de Gouden Eeuw* (Hilversum 2018) 83-85, 87 en 99-100;.

-
- 17 Moss, 'Comparing Ruins', 221 en 230.
- 18 *Oprecht Historisch Verhael*, 10.
- 19 Zie over het drukkersbedrijf: Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld. Drukkers, boekverkopers en lezers in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2019).
- 20 Van Nierop, *De vernuftige etser*, 61-91.
- 21 [Mattheus Smallegange], *Nederlands Verquikking, of d'Ontwaekte Leeuw* (Amsterdam 1673) f. *4r.
- 22 Sir William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, Sir George Clark (red.) (Oxford 1972) 1.
- 23 Simon de Vries, *Historisch verhael van 't leven en oorlogs-bedryf van de Heer Christoph Bernhard van Galen* (Amsterdam 1679) 183-184.
- 24 [Abraham de Wicquefort], *De Fransche tyrannie, dat is: Oprecht en waerachtig verhael van de grouwelijke wreetheden tot Bodegraven, Swammerdam en elders door de Fransen gepleegt* (Amsterdam 1674).
- 25 *De Nieuwe Spiegel* wordt in 2022 door Waanders uitgegeven in een moderne hertaling: Nicoline van der Sijs en Arthur der Weduwen (reds.), *Fransse Tirannie. Het Rampjaar 1672 op school*. Zie ook: Arthur der Weduwen, 'French Tyranny at School. The Disaster Year (1672) and the Nieuwe Spiegel der Jeugd', *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 29 (2022).
- 26 Jacobus Fruytier, *Gerigts-handelingen van den alderhoogsten Godt met zyn volk van Nederland* (2de druk, Rotterdam 1735) 425-429.
- 27 Henricus Groenewegen, *Keten der prophetische godgeleerdheyt, bewijzende dat de uytlegginge van de openbaringe Joannis, is een ware sleutel der prophetien* (Enkhuizen 1682) f. *2v.
- 28 Franciscus Ridderus, *Historischen Frans-Man, in bysondere Fransche geschiedenissen, gepast op de onderdruckte staet van ons lieve Vaderlandt* (Rotterdam 1674).

p. 222 Jaap de Haan | In het spoor van de Franse doorbraak. Een wandeling langs de Hollandse Waterlinie

- 1 Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (herziene editie; Amsterdam 2022).

p. 239 Ad van der Zee | De Schenkenschans

- 1 A. de Gramont, 'Le Passage du Rhin', in: *Mémoires du comte de Guiche* (Londen 1744) 398-423. Over de graaf van Guiche en zijn *Mémoires* zie: Ad van der Zee, *Herinnering aan Holland* (geraadpleegd op 31-01-2022, via: <https://advanderzee.files.wordpress.com/2013/04/herinnering-aan-holland.pdf>).

Over de auteurs

Hanna de Lange (1963) studeerde Vroegmoderne geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveert momenteel aan de Universiteit van St Andrews en is verbonden aan het *Universal Short Title Catalogue* (USTC) project. Zij richt zich op de verspreiding van Engels drukwerk op de vroegmoderne Noord-Europese boekenmarkt. E-mailadres: jd18@st-andrews.ac.uk

Pauline Kiesow (1988) promoveerde in 2020 aan de Universiteit van Cambridge op het stadhoudelijk bestel in de Nederlandse Republiek tussen 1559-1678. Sindsdien werkt zij als relatiemanager voor het Nationaal Archief in Den Haag. Haar interessegebieden zijn de Nederlandse Republiek en Engels-Nederlandse relaties gedurende de 16de en 17de eeuw. E-mailadres: pauline.kiesow@nationaalarchief.nl

Jasper Dekker (1994) studeerde Politicologie en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en de master Politiek en Parlement aan de Radboud Universiteit. Hij is sinds 2020 werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en sinds 2021 betrokken bij het project 'Briefwisseling van Johan de Witt (1625-1672)'. E-mailadres: jasper.dekker@ru.nl

Stan Bussen (1997) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en is gespecialiseerd in de vroegmoderne diplomatieke betrekkingen van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hij werkt als informatieprofessional in opleiding bij BECIS/DIOR en is sinds 2019 betrokken bij het project 'Briefwisseling van Johan de Witt (1625-1672)'. E-mailadres: stanbussen@becis.nl

Merle Lammers (1995) rondde in juli 2021 de master Militaire geschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam. In haar masterscriptie richtte zij zich voornamelijk op de impact van de Hollandse Oorlog (1672-1678) op de bevolking in Holland en Utrecht. Momenteel zet zij zich in voor Stichting Platform Rampjaarherdenking. E-mailadres: merlelammers@gmail.com

Frans R.E. Blom (1968) is *cum laude* gepromoveerd op een autobiografie van Constantijn Huygens. Hij is specialist in vroegmoderne Nederlandstalige en Latijnse literatuur, en onderzoekt Amsterdam als creatieve stad in mondiale context aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is hoofdredacteur van theaterdatasysteem ONSTAGE. Vorig jaar verscheen zijn *Podium van Europa*. E-mailadres: F.R.E. Blom@uva.nl

Arthur der Weduwen (1993) is schrijver en historicus. Hij is werkzaam aan de Universiteit van St Andrews, als Deputy Director van het *Universal Short Title Catalogue* project. Hij is expert op het gebied van de boekdrukkunst, media en de geschiedenis van de Republiek. Zijn meest recente boek is *The Library, a Fragile History* (2021). E-mailadres: adw7@st-andrews.ac.uk

Wouter Linmans (1989) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar hij in 2021 promoveerde op *De oorlog van morgen*, een onderzoek naar oorlogsbeelden en geweldsfantasieën in Nederland in het interbellum. Hij is redacteur en bestuurslid van *Holland. Historisch Tijdschrift*. E-mailadres: wouter.linmans@outlook.com

Lex van Tilborg (1982) studeerde Geschiedenis aan Universiteit Leiden en is als conservator werkzaam in het Haags Historisch Museum en Rijksmuseum de Gevangenpoort. Hij maakt tentoonstellingen en publiceert over allerlei aspecten van de Haagse geschiedenis. In 2019 verscheen van zijn hand de publicatie *Nooit gebouwd Den Haag*. E-mailadres: tilborg@haagshistorischmuseum.nl

Jaap de Haan (1977) is docent Geschiedenis in het middelbaar onderwijs in Amsterdam. Sinds 2016 doet hij met een docenten promotiebeurs onderzoek aan de Universiteit Utrecht naar de Hollandse raadspensionaris in de Gouden Eeuw. Hij is redacteur van *Holland. Historisch Tijdschrift*. E-mailadres: jhf.de.haan@gmail.com

Ineke Huysman (1961) promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam op een biografie over Béatrix de Cusance. Zij werkt bij het Huygens ING/NL-Lab aan de ontsluiting van de briefwisselingen van Johan de Witt, Constantijn Huygens en de Hollandse en Friese Stadhoudersvrouwen. Zij zit in het bestuur van Vrienden van De Witt. E-mailadres: ineke.huysman@huygens.knaw.nl

Ad van der Zee (1957) studeerde Middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is sinds 2012 verbonden aan het Erfgoedhuis Zuid-Holland en houdt zich daar onder meer bezig met de geschiedenis van de trekvaarten en militair erfgoed. Hij is redacteur van *Holland. Historisch Tijdschrift*. E-mailadres: advanderzee@gmail.com

De Schenkenschans

Ad van der Zee

Waar de Rijn vanuit het graafschap Gulik-Kleef het hertogdom Gelre binnenstroomt, lag al sinds de middeleeuwen een burcht om de grens te bewaken. In 1586 werd deze burcht onder leiding van veldheer Maarten Schenk van Nydeggen uitgebouwd tot schans, die sindsdien bekend stond als de

Schenkenschans. Vanwege zijn strategische betekenis werd de sterkte ook wel 'de Poort van Holland' genoemd en daarom werd hij in de Tachtigjarige Oorlog met financiële steun van de Staten van Holland onderhouden en versterkt. De schans lag op een smalle landtong, precies op de splitsing van

De graaf van Guiche zoekt een doorwaadbare plaats bij de Schenkenschans.

© Illustratie Maarten Streefland

de Rijn en Waal. De wegen langs de rivier konden vanuit de schans onder vuur worden genomen. Een landleger kon de schans alleen via een smalle landtong bereiken, de rivier stroomde ter plaatse te hard om een tijdelijke brug aan te leggen.

Toen het Franse leger onder leiding van Turenne en de prins van Condé in 1672 langs de Rijn naar het noorden optrok, moesten ze een plek vinden om over te steken en de schans buiten gevecht te stellen. Armand de Gramont, graaf van Guiche en een van de bevelvoerende officieren, schreef in zijn *Mémoires* dat de vondst van een alternatieve oversteek buiten het schietveld van het 'Fort de Schenck' zijn persoonlijke verdienste zou zijn geweest.¹ Slechts vergezeld door een gids waagde hij het erop om te paard de rivier in te gaan om een doorwaadbare plaats te zoeken, terwijl de kogels hem om de oren floten. Guiche zal hierbij zijn eigen rol hebben overdreven, zoals hij vaker deed in zijn *Mémoires*, maar het valt niet uit te sluiten dat hijzelf inderdaad het Franse leger de juiste weg heeft gewezen.

Condé besloot daarop om even verderop bij Tolhuis met een deel van zijn cavalerie, dragonders en kurassiers, de Rijn over te steken. Vervolgens konden de Fransen de Schenkenschans in de rug aanvallen. De schans werd praktisch zonder slag of stoot overgegeven. De Fransen bouwden bij Tolhuis een brug en de weg naar Nijmegen en Arnhem lag toen open voor de rest van het leger.

In de jaren na 1672 verlegde de Rijn zijn loop en door verzanding werden de doorstroming en bevaarbaarheid steeds slechter. In 1700 werd daarom besloten tot de aanleg van het Pannerdens Kanaal. De Schenkenschans kwam daardoor op een eilandje te liggen en verloor zijn strategisch belang. Zijn functie werd overgenomen door het nieuwe fort Sterreschans (en later Fort Pannerden). In 1816 kwam de schans door uitruil van gebieden in Pruisen te liggen. De Schenkenschans leeft nu nog voort in de naam van het Duitse dorpje Schenkenschanz, de vestingwerken zelf zijn overstroomd, vergraven en gesloopt.

Holland Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Stichting Historisch Tijdschrift Holland en wordt kosteloos verspreid onder de donateurs.

Redactie – Romy Beck, Isabel Casteels, Marieke Dwarswaard, Jaap de Haan, Lotte van Hasselt (eindredactie), Frank de Hoog, Rosa de Jong, Wouter Linmans, Henk Looijesteijn, Koen Marijt, Ramona Négron, Arjan Nobel (hoofdredactie), Roosje Peeters, Maarten Streefland (illustrator), Marloes Vreugdenhil, Christiaan Veldman, Laurien van der Werff en Ad van der Zee.

Kopij – Kopij voor *Holland Historisch Tijdschrift* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke worden ingediend bij de redactiesecretaris van *Holland*, Isabel Casteels, via info@tijdschrift-holland.nl. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.tijdschrift-holland.nl.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: Jaap de Haan, Vechtoever 15, 3555 SX Utrecht.

Stichting Historisch Tijdschrift Holland – Stichting Historisch Tijdschrift Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en donateursadministratie – Aanmeldingen, adreswijzigingen en overige vragen over de donateursadministratie gaarne zenden aan de administratie ten name van Roosje Peeters, e-mail: donateurs@tijdschrift-holland.nl, telefoon: 071-527 2699. Minimale donatie: € 39,- per kalenderjaar (buiten Benelux: € 52,-), voor studenten € 19,- te storten op bankrekening NL58ABNA0590346075 (BIC ABNANL2A) t.n.v. Stichting Historisch Tijdschrift Holland donateursadministratie te Amsterdam. Nieuwe donateurs krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift *Holland* toegezonden. Losse nummers zijn te bestellen via de webwinkel (www.tijdschrift-holland.nl/winkel) of via info@tijdschrift-holland.nl.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog wenden tot de eindredacteur: Lotte van Hasselt, Avogadrostraat 5-2, 1098 SN Amsterdam, e-mail: I.j.m.vanhasselt@uva.nl

Afbeeldingen omslag – Boven: *Nieuwe Perfecte Caert Vertoonende de Zee kust van Oost vrieslant af tot Havre de Grace in Vranckryck, voors de XVII Nederlandtse Provincie*. Prent uitgegeven door Marcus Willemsz Doornick, 1673. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Onder: De oversteek van het Franse leger bij Tolhuis. Schilderij door Adam Frans van der Meulen, ca. 1672-1690. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding Holland BLOC – Foto door Jaap de Haan, 2022.

ISSN 0166-2511 ISBN 9789070403836

© 2022 Stichting Historisch Tijdschrift Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Basisontwerp	Studio Els Zweerink
Productie	Verloop Drukkerij
	Ohmweg 31, 2952 BD
	Alblasserdam
	info@verloop.nl

HOLLAND

historisch tijdschrift

